Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 229 (E) | February 2020 | ISSN – 2348-7143

2019-20

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-Research Journal
PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

SPECIAL ISSUE 229 (E)

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

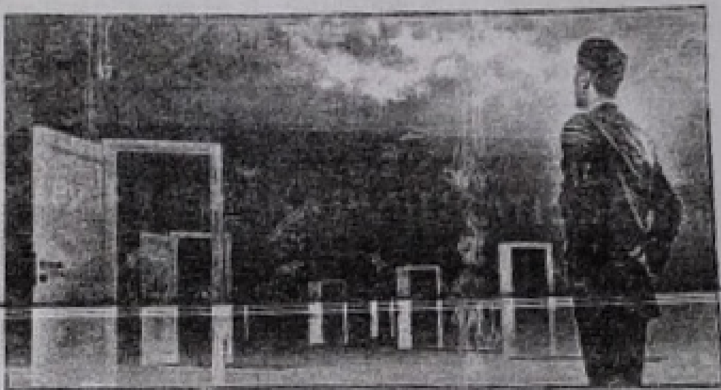

- अतिथि संपादक -
डॉ. व्ही. आर. कोडापे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज टी. धनगर

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. एन. एम. छंगाणी
प्रा. पी. एस. शिरसाट

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

2019-20

Impact Factor - 6.625 • Special Issue - 229 (E) • February 2020 • ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

- अतिथि संपादक -

डॉ. व्ही. आर. कोडापे

- मुख्य संपादक -

डॉ. धनराज टी. धनगर

- कार्यकारी संपादक -

डॉ. एन. एम. छंगाणी

प्रा. पी. एस. शिरसाट

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

- अनुक्रमणिका -

मराठी

1. युवक हे राष्ट्राच्या भावीपिढीचे शिल्पकार 1
डॉ. संतोष खंडारे

2. युवावर्गाची शेतीव्यवसायातील अनास्था: एक चिंतन 4
डॉ. कमलकिशोर बा. इंगोले

3. पर्यावरण संवर्धनात युवकांचा सहभाग 6
प्राचार्य डॉ.धर्मेन्द्र पु. तेलगोटे

4. वाढती बेरोजगारी आणि तरुण 9
डॉ.प्रशांत वि. चिपे

5. 'भारतीय युवकांसमोरील आव्हाने' 13
प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ,

6. इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ती आणि युवक 16
प्रा. डॉ. गजानन शिवाराव सोडन

7. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 18
प्रा.ज्योत्स्ना श्री. जोशी (पाटील)

8. प्रसारमाध्यम व सोशल मिडियाचा तरुणांवर परिणाम 20
डॉ.दिपक राऊत

9. युवकांमधील वाढती बेरोजगारी व कौशल्य विकास कार्यक्रमाची आवश्यकता 22
डॉ.मालन्द्र रूपराव देशमुख

10. आजचे मराठी साहित्य आणि युवक 25
डॉ. मिलिंद नामदेवराव भिलपवार

11. "आजचे मराठी साहित्य आणि युवक" 27
प्रा.डॉ.शरद जानराव वाघोळे

12. भारतातील तरुण आणि राजकारण 28
प्रा. डॉ. वैशाली शांताराम वानुल

13. राजकारण आणि भारतीय युवक 30
प्रा. राहूल सुखदेवराव उजवे

14. राजकारणात युवकांचा सहभाग 33
प्रा. प्रमोद. आर. तायडे

15. 'युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त काव्यसंग्रहातील भावसंवेदन' 36
प्रा.स्वप्नील राजेश इंगोले

16. आजच्या मराठी साहित्या मधून साने गुरुजींनी युवकांना केलेले मार्गदर्शन 39
डॉ. चित्रलेखा प्रभुदास अवसाने

17. भारतातील युवकांना लैंगिक शिक्षणाची गरज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन 41
डॉ. पद्मानंद मनोहर तायडे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 229 (B) : भारतीय युवक : आव्हाने आणि संधी

पर्यावरण संवर्धनात युवकांचा सहभाग

प्राचार्य डॉ. धर्मेंद्र पु. तेलगोटे
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय,
पारवा, ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ

सारांश :-

पर्यावरण संवर्धनासाठी युवक फार महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. प्रस्तुत संशोधन निबंधात वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन [illegible] युवक वृक्षाचे रोप तयार करण्यापासून ते वृक्षसंवर्धनापर्यंत कसे कार्य करू शकतात याचे विवेचन आहे. महाविद्यालयातील पर्यावरण [illegible] विभागातील विद्यार्थी रोप तयार करणे, त्याची देखभाल करणे, ते विभागास भेट देणे आणि त्यांचे रोपण व संवर्धन करणे इत्यादी कार्य [illegible] रोपांसाठी कुंडी तयार करणे, रोपास पाणी घालणे व त्याची निगा राखणे यासाठी त्यांना वनविभागाकडून प्रशिक्षित केले जाईल. [illegible] मुलांमध्ये वृक्षसंवर्धनाच्या संदर्भातील जाणिव विकसित होईल. सगळ्या महाविद्यालयातील शंभर विद्यार्थ्यांनी या प्रकल्पात सहभाग घेतल्यास १०० रोप तयार होतील. शंभर महाविद्यालयांनी यात सहभाग घेतल्यास १० हजार रोपे तयार होतील. या रोपांना मोकळ्या जमिनीवर / [illegible] रस्ते, मोकळ्या जागा, रस्त्याच्या कडेने लावण्यात आणि त्यांचे संवर्धन केल्यास दरवर्षी वृक्षआच्छादन वाढण्यास मदत होईल आणि युवकांमध्ये वृक्षसंवर्धनाविषयी जाणिव जागृती होईल.

प्रस्तुत शोधनिबंधातील विषय प्रकल्पाच्या स्वरुपात कसा राबवावा याविषयीची चर्चा संशोधकाने मांडली आहे. प्रस्तुत प्रकल्प संशोधकाच्या नेतृत्वात महाविद्यालयात राबविला गेला आहे. त्यासंदर्भात आलेल्या अनुभवांची जोड या शोधनिबंधास दिली आहे.

प्रस्तावना :

पर्यावरण संवर्धनातील वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन या क्षेत्रात युवक फार मोठे योगदान देऊ शकतात. शासकीय पातळीवर दरवर्षी महाराष्ट्र राज्यात कोट्यावधी वृक्ष लावल्याची नोंद आहे. गेल्या २०१९ मध्ये ३३ कोटी वृक्षलागवड करण्यात आली. ही लागवड यशस्वी किती ठरली याची चर्चा दरवर्षी सुरु असते. शासकीय पातळीवरचा हा कार्यक्रम जोपर्यंत लोकसहभाग वाढत नाही तोपर्यंत यशस्वी होणे शक्य नाही. आज प्रत्येक महाविद्यालयात पर्यावरण अध्ययन हा आवश्यक विषय म्हणून शिकविला जातो. या विषयाशी संबंधित युवकांनी यासाठी काम केल्यास फार मोठे वृक्षआच्छादन उभे राहू शकते. प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रकल्प कसा राबवावा आणि प्रत्यक्ष संशोधकास आलेले अनुभव यांची मांडणी केली आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पात महाविद्यालयास एकक मानले आहे. प्रत्येक महाविद्यालयात पदवी पातळीवर पर्यावरण अध्ययन विभाग आहे. या विभागाच्या मार्फत पदवी पातळीवरील पर्यावरण हा विषय शिकविला जातो. या विषयात थेअरी व प्रोजेक्ट असे दोन भाग आहेत. वर्षाच्या शेवटी या विषयाची परिक्षा घेतली जाते. या विषयात पास असल्याशिवाय विद्यार्थ्यांस पदवी मिळत नाही. या विषयाती प्रकल्प या घटकामध्ये परिसर भेटी, पाणवठ्यास भेट, परिसंस्थेस भेट, यासारखे उपक्रम राबविले जातात. या प्रकल्पाअंतर्गत 'वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन' असा प्रकल्प राबविला येतो. या प्रकल्पासाठी वृक्षाचे रोप तयार करणे, त्याची निगा राखणे, रोप पर्यावरण अध्ययन विभागास भेट देणे, वृक्षारोपण व संवर्धन असे टप्पे येतात. त्यापैकी रोपे तयार करणे व वृक्षारोपण एवढ्याच टप्प्याचा विचार केला आहे. महाविद्यालयात शिकणारा विद्यार्थी म्हणजे त्याचा १९ ते २१ हा वयोगट आहे. विद्यार्थी रोप तयार करतांना वैयक्तिक पातळीवर त्यात गुंतलेला असेल. या प्रकल्पासंदर्भात विभागामार्फत जे जे कार्यक्रम, प्रशिक्षणे आयोजित केली जातील त्यात तो सर्व विद्यार्थ्यांसोबत सामुहिक पातळीवर गुंतलेले असेल. विभागाच्या संयोजक प्रमुख [illegible] हा प्रकल्प राबविणारी मुख्य व्यक्ती असेल. प्रस्तुत संशोधन [illegible] त्याची पद्धतीप्रमाणे आहे. महाविद्यालयातील पदवी [illegible] पर्यावरण अध्ययन हा विषय शिकणारा युवक, ज्याचा वयोगट वर्षे १९ ते २१ असेल, विभागाचा प्रमुख या घटकांचा [illegible] विचार केला आहे. प्रकल्प कालावधीचा विचार करता प्रत्येक [illegible] समारंभ म्हणजे जुन/जुलै ते डिसेंबर/जानेवारी असा सात महिन्यांचा विचार इथे अंतर्भूत आहे. प्रस्तु शोधनिबंधासाठी संशोधन [illegible] संशोधकाने स्वत: राबविलेल्या या प्रकल्पात आलेल्या अनुभवांचा विचार केला आहे.

प्रकल्प पाच टप्प्याच्या साहाने राबविला येतो ते पाच टप्पे खालीलप्रमाणे आहे –

१) नियोजन आणि पूर्वतयारी, २) कार्यशाळा आयोजन ३) [illegible] लागवड ते निगा राखणे, ४) रोप महाविद्यालयास भेट देणे, ५) [illegible] लागवड व संवर्धन

१) नियोजन / पूर्वतयारी :

कोणत्याही प्रकल्पासाठीचे नियोजन व पूर्वतयारी आवश्यक असते. रोपलागवडीसाठी कुंडी तयार करणे ते रोप लागवड व संवर्धन या प्रत्येक टप्प्यातील नियोजन व पूर्वतयारी लागेल. विद्यार्थी [illegible] मोबाईल क्रमांक, पत्ता, वृक्षसंवर्धनाचा अनुभव, [illegible] पालकाचा व्यवसाय व शिक्षण या विषयाच्या संदर्भात माहिती [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] निवड करावी. प्रकल्पाशी संबंधित विद्यार्थ्यांच्या [illegible] विकसित करणे, वर्षभराचे महिनानिहाय कार्यक्रम निश्चित करणे, महाविद्यालयात रोपवाटिकेसाठी जागा निश्चित करणे, [illegible] प्रसार माध्यमामध्ये प्रसिद्धी देणे इत्यादी गोष्टींची पूर्वतयारी व नियोजन करावे लागेल.

२) कार्यशाळा आयोजन :

प्रकल्पामध्ये 'वृक्षारोपन व संगोपन', 'रोप कसे तयार करावे' 'या रोपांची निगा' या संदर्भात कार्यशाळेचे आयोजन विभागामार्फत (पर्यावरण अध्ययन विभाग यापुढे विभाग असा उल्लेख) करावा लागेल. प्रकल्प जून ते डिसेंबर असा सात महिन्याचा आहे. या काळातील जून मध्ये वृक्षारोपन संगोपन या विषयावर पहिली कार्यशाळा आयोजित करावी. यातील मार्गदर्शक वनविभागातील असा कर्मचारी निवडावा ज्याचा संबंध रोपवाटिका निर्मिती व व्यवस्थापनाशी आहे. या कार्यशाळेत कुंडीची निवड, कुंडीतील माती आणि रोपलागवडीची तयारी, रोपाची निवड व रोपलागवड याविषयी मार्गदर्शन करावे.

३) रोप लागवड व निगा राखणे :

या कार्यशाळेप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी कृती कार्यक्रम करणे अपेक्षित आहे. कुंडी म्हणून छोटा टाइन, लोखंडी पिपा, प्लास्टिक बॅग किंवा मातीची कुंडी वापरता येईल. यापैकी प्लास्टिक बॅग व मोठी कुंडी बाजारातून विकत आणावी लागेल. त्याऐवजी आपल्या स्थानिक पातळीवर कुंडी म्हणून वापरता येईल असे भांडे वापरावे. त्यात माती, कुजलेले खत व वाळू यांचे योग्य ते मिश्रण भरावे. तयार झालेली कुंडी घरी अशा ठिकाणी ठेवावी की जिला भरपूर सूर्यप्रकाश मिळेल. कुंडीतील रोपासाठी स्थानिक परिसरातील वृक्षांची निवड करावी. आपल्या अवतीभोवती कडूनिंब, वड, पिंपळ, चिंच अशी मोठे वृक्ष असतात. त्यापैकी निवड केलेल्या वृक्षाच्या खाली (इथे कडूनिंब गृहित धरला आहे.) जून महिन्याच्या शेवटी किंवा जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात जावे. पाऊस पडून गेलेला असल्याने या वृक्षाखाली असंख्य छोटी छोटी रोपटी उगवलेली असतात. यापैकी चांगली २/३ सें.मी. आकाराचे रोपटे उपडावे. ते उपटतांना त्या रोपट्याच्या मुळाशी थोडी माती येईल याची काळजी घ्यावी. रोप काढतांना व काढल्यावर असे दोन फोटो घ्यावेत. यासाठी प्रकल्पाशी संबंधित मित्रास सोबत ठेवावे. आणलेले रोप घरी आणल्यावर ते कुंडीत लावावे. रोप काढणी व रोप लागवड ही त्या अशा दिवशी करावी की ज्या दिवशी किंवा आदल्या दिवशी पाऊस येऊन गेलेला असावा. या टप्प्यावरचे सर्व फोटो/छायाचित्र व्हॉट्स ॲप ग्रुपवर टाकण्यासाठी तयार ठेवावेत आणि ते प्रभारी प्राध्यापक यांच्या संमतीने ग्रुपवर टाकावे.

प्रकल्पासाठी प्रभारी प्राध्यापक व्हॉट्स ॲप ग्रुप तयार करतील त्यास एक नाव द्यावे. (सेव्ह ट्री, ट्री फॉर लाईफ, वसुंधरा वाचवा, वृक्ष मित्र, वृक्ष सखा यापैकी किंवा इतर समर्पक नावे द्यावे) प्रकल्पाशी संबधित सर्व सूचना माहिती फोटोग्राफ्स् प्रभारी प्राध्यापक या ग्रुपवर टाकतील. विद्यार्थी रोपाची कुंडी घराच्या अंगणात किंवा योग्य त्या जागेवर ठेवतील. ज्या जागेत भरपूर सुर्यप्रकाश व मोकळी हवा असेल अशा ठिकाणी ती ठेवावी. त्या कुंडीचे बाहेर एक फलक काठीच्या साह्याने लटकवावा. त्यावर महाविद्यालयाचे नाव, प्रकल्पाचे नाव, विद्यार्थ्यांचे नाव, वृक्ष प्रजाती, रोप लागवड, दिनांक इत्यादी तपशिल असावा. आपल्या घरी येणारे आप्तस्वकीय, मित्र व इतर लोक यांना या प्रकल्पासंदर्भात विद्यार्थ्यास सांगता आले पाहिजे.

जुलै महिन्याच्या प्रथम आठवड्यात किंवा जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात रोप लागवड व्हावी. आता पुढे ते डिसेंबर अशा पाच/सहा महिन्यात रोपाची निगा राखावयाची आहे. निगा राखतांना रोपास किती पाणी द्यावे याच्या सूचना पाळाव्यात.

प्रस्तुत प्रकल्प संशोधकाने प्राध्यापक असतांना एका महाविद्यालयात (लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी, जि.यवतमाळ, वर्ष २६६६-२०७) राबविला आहे. संशोधक तेव्हा पर्यावरण अध्ययन विभागाचा प्रभारी प्राध्यापक होता. प्रकल्पात २०० विद्यार्थी समाविष्ट होते. प्रकल्पाचे नियोजन व अंमलबजावणी संशोधकाने केली. त्याच्यासोबत विज्ञान व वाणिज्य शाखेचे या विभागाशी संबंधित दोन प्रभारी प्राध्यापक होते. प्रकल्प जेव्हा सुरु झाला तेव्हापासून ते शेवटापर्यंत मुलांमध्ये उत्साह होता. रोप लागवड व निगा या संदर्भात मुलींचे काम चांगले आढळले, बहुतांश मुलींना आपल्या आई/वडिलांनी कुंडी तयार करणे ते रोप लागवड या टप्प्यावर मदत केली. प्रभारी प्राध्यापकांनी जेव्हा निवडक मुलांच्या घरी वृक्षकुंडीस भेट दिली तेव्हा त्या मुलांना त्यांच्या पालकांना फार आनंद वाटला. अशाप्रकारच्या उपक्रमाची गरज सर्वांनाच मान्य होती. त्यावेळी मोबाईलचे प्रचलन नसल्याने बैठका, चर्चा, भेटी यावरच जास्त भर होता. त्यामुळे यासाठी मोबाईल वर एखादा ग्रुप तयार करता आला नाही. पण त्यावेळी प्रत्यक्ष संपर्क महत्वाचा ठरला.

४) रोप महाविद्यालयास भेट देणे :

या टप्प्यात प्रभारी प्राध्यापक महाविद्यालयात रोप वाटिकेची जागा निश्चित करतील. कुंड्यांची संख्या, सावली, रोपांना पाणी देण्याची सोय, जागेवर सहज जाता यावे अशी सोय तिथे असावी. तिथे एका विशिष्ट दिवशी रोप स्वीकारणी कार्यक्रम आयोजित करावे. या कार्यक्रमात प्रमुख पाहुणे म्हणून संस्थेशी संबंधित व्यक्ती, प्राचार्य यांना बोलवावे. त्यांच्यामार्फत विभागाने रोप स्वीकार करावा. हा कार्यक्रम महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेद्वारा आयोजित विशेष शिबिराच्या पूर्वी घ्यावा. ज्यायोगे या शिबिराच्या मार्फत वृक्षारोपण करता येईल.

रोपाची काळजीपूर्वक निगा ठेवल्या ५-६ महिन्यात रोपाची वाढ (कडूलिंब) २/३ फुटापर्यंत होते. अशी रोपे मुले उत्साहाने दुचाकीवर किंवा रिक्षामध्ये आणतात. त्या प्रत्येकाचे फोटो विभागामार्फत घ्यावा. महाविद्यालयाकडे या टप्प्यावर प्रकल्पातील संबंधित जेवढे विद्यार्थी असतील तेवढी रोपे तयार होतात. या प्रत्येक रोपाशी त्याच्या लागवडीपासून ते त्याची निगा यापर्यंत विद्यार्थी आणि त्याच्या कुटुंबातील लोक जुळलेले असतांना या अर्थाने फार मोठी वृक्ष जाणिव समाजात निर्माण होवू शकते.

रोपवाटिकेच्या जवळ एक फलक लावावा. त्यावर महाविद्यालय, प्रकल्प शिर्षक, सहभागी विद्यार्थी संख्या (मुलं-मुली) रोपवाटिकेतील रोपांची संख्या व प्रजाती, दिनांक इत्यादी तपशिल असावा. महाविद्यालयात येणाऱ्या पाहुण्यांना रोपवाटिकेत नेता येईल आणि प्रकल्पाची माहिती देता येईल.

५) रोप लागवड व संवर्धन :

प्रकल्पामुळे महाविद्यालयात एकूण काही रोपे (किमान

१००) तयार असतील. ज्यांची उंची ३/४ फुट आहे. प्रत्येक महाविद्यालयामार्फत दरवर्षी डिसेंबर/जानेवारी महिन्यात राष्ट्रीय सेवा योजनेचे विशेष शिबिर आयोजित करण्यात येते. या शिबिराच्या गाव परिसरात शिबिरार्थी स्वयंसेवक व गावकऱ्यांच्या साह्याने हे शंभर वृक्ष लावता येतील. गावकऱ्यांनी या वृक्षांचे जतन केल्यास (किमान एक वर्ष) वृक्षारोपन यशस्वी होते, असा संशोधकांचा अनुभव आहे. लागवड केलेल्या वृक्षांपैकी पन्नास टक्के वृक्ष वाचल्यास दरवर्षी पन्नास वृक्ष महाविद्यालय आपल्या परिसरातील ग्राम शिवारात लावू शकेल. प्रस्तुत प्रकल्प संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या शंभर महाविद्यालयांनी राबविल्यास दरवर्षी दहा हजार वृक्ष रोपे (प्रत्येक महाविद्यालयाने किमान शंभर रोपे तयार केल्यास) तयार होतात. या रोपांची किंमत एक लाख रुपये (एका रोपाची किंमत रुपये दहा गृहित धरली आहे.) एवढी मोठी रोप संख्या तयार करण्यासाठी महाविद्यालयाच्या पर्यावरण अध्ययन विभागाचा खर्च शुन्यवत आहे. या पद्धतीने गेल्यास दरवर्षी दहा हजार वृक्ष अमरावती विभागात आणि प्रत्येक महाविद्यालय शंभर वृक्ष लावू शकेल.

समारोपिय निष्कर्ष :

या प्रकल्पानुसार मांडलेल्या विषयाचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

१) वृक्षारोपन व वृक्षसंवर्धन या चळवळीत किमान शंभर विद्यार्थी, महाविद्यालयाचा पर्यावरण अध्ययन विभाग, संस्थेतील संस्थाचालक व प्राचार्य, वनविभागाचे अधिकारी व कर्मचारी, पत्रकार असे किमान दोनशे लोक जुळतील त्या अर्थाने हा लोकसहभाग म्हणता येतो.

२) वृक्ष कुंडी तयार करणे, रोप लावणे, त्याचे [illegible] प्रत्येक टप्प्यावर विद्यार्थ्यांस मार्गदर्शन मिळणार [illegible] पर्यावरणातील वृक्ष संवर्धनाचे महत्व त्यांच्या [illegible] मदत होईल.

३) प्रकल्पातील वृक्षारोपन गाव-शिवारातील [illegible] जाणार आहे. या अर्थाने परिसरातील लोकांशी [illegible] जुळले जाऊ शकते.

४) शासनाच्या वनविभागामार्फत दरवर्षी वृक्ष लागवड केली [illegible] या लागवडीच्या कार्यक्रमात तरुणांच्या मार्फत 'वृक्ष [illegible]' असा कार्यक्रम महाविद्यालयास राबविता येतो.

५) महाविद्यालय परिसरात किंवा गावशिवारात अशी वृक्ष[illegible] सातत्याने किमान पाच वर्षे केल्यास महाविद्यालय[illegible] विद्यापीठ, राज्यशासन यांच्यामार्फत सन्मानित केले [illegible] शकते. या माध्यमातून मिळणाऱ्या रकमेचा उपयोग प्रकल्प[illegible] बळकटीकरणासाठी करता येतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१) लोकराज्य
२) योजना
३) यशदा
४) विचारमंथन
५) बाबासाहेब पारवेकर 'हाथिपाल स्'रणिका, २०१९

2019-20

11

Impact Factor 5.604

p-ISSN 2454 7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines

VOL 5 ISSUE 2 January 2020

वर्ष पाचवे, अंक दुसरा, जानेवारी २०२०

URL:

www.indiramahavidyalaya.com/IssuesFolder.php?q=MPSP%202020%20Vol.%205%20Issue%202

मुख्य संपादक

डॉ. पवन मांडवकर

संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र

अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Chairman, DBM Research Centre

President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक

डॉ.सौ. वीरा मांडवकर

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher

Dr. Mrs. Veera Mandavkar

Director, DBM Research Centre

Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401

E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ Editorial Board

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुडे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे

1 **Dr. R.T. Ade**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: 9422608715

2. **Prof. R.M. Wath**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: 9422153353

3. **Dr. G.P. Urkunde**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: 9765034097

4. **Prof. N.V. Narule**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: 9923909296

5. **Prof. S.Y. Lakhadive**, Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: 9420199479

अनुक्रमणिका

	संपादकीय	डॉ. पवन मांडवकर	4
1	बबन सराडकर यांची गझल	प्रा. ममता राऊत	5-10
2	वसंत पुरुषोत्तम काळे आणि त्यांचे लोकप्रिय साहित्य	सौ दिप्ती अतुल सातपुते	11-14
3	पेटलेला गणा कथेमधील नापास गणाचे चित्रण	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	15-18
4	अनिल बर्वे यांची नाट्यसंहिता-विषय वेगळेपण	डॉ. दीपाली गाडे	19-21
5	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्री व्यथा	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)	22-24
6	मूल्यांची पेरणी करणारी कविता - 'तुर्तास एवढेच...'	प्रा.डॉ. राजकुमार किशनराव यल्लावाड	25-27
7	मध्ययुगीन कालखंडातील विद्रोहाचे स्वरूप	डॉ. भूमिका वानखडे	28-31
8	बालकवींच्या काव्यातील स्त्रीरूपे	प्रा.डॉ. राकेश कभे	32-35
9	म्हणी : लोकसाहित्यातील अंतःप्रवाह	प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव	36-38
10	रावजी राठोड यांच्या 'मुक्तिनामा' मधील विचारदर्शन	डॉ. भास्कर पाटील	39-42
11	श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी यांच्या ललित निबंधातील निसर्गचिंतन	प्रा.डॉ. राजाभाऊ भाऊसाहेब धायगुडे	43-44
12	दलित कवितेतील पहिला स्फोटक विद्रोही कवी नामदेव ढसाळ	प्रा.डॉ. गजानन रा. लोहवे	45-48
13	बलुतेदारी व्यवस्थेची रचना - एक अध्ययन	प्रा.डॉ. अपर्णा पाटील	49-51
14	संत तुकारामांच्या अभंगातील लोकजीवन व लोकसंस्कृती	प्रा.डॉ. अनिल गर्जे	52-54
15	ग्रामीण जीवनातील वास्तवदर्शी अनुभवाची शब्दरूपी कलाकृती 'फेसाटी' कादंबरी	डॉ. जयदेवी पवार	55-57
16	'सावित्री' नाटकातील स्त्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास	डॉ. सुलभा खर्चे	58-61
17	अण्णाभाऊ साठेंच्या कादंबरीतील नायक-नायिकांची नैतिकता - एक चिकित्सा	प्रा.डॉ. शोभा रोकडे	62-65
18	मराठी लेखिकांच्या ग्रामीण कथा साहित्यातील स्त्रीजाणिवा	डॉ. मनीषा नागपुरे	66-68
19	मराठी दलित कथेचे तीन महामेरू	डॉ. कैलास सुदामराव वानखडे	69-72
20	दलितांच्या अंतर्मनाचा वेध घेणारे विद्रोही कवी नामदेव ढसाळ	डॉ. अत्तार अमजद हारूण	73-76
21	बहिणाबाईंच्या गुरुपरंपरेतील तीन 'चैतन्य'	डॉ.सौ. वीरा मांडवकर	77-81
22	साठपूर्व व साठोत्तर प्रथम दशकातील कादंबरीची निवडक वैशिष्ट्ये	डॉ. पवन मांडवकर	82-86
23	स्त्रीवादी साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळीतील स्त्री - वास्तववादी तुलना	प्रा.डॉ. अनिता अर्जुन कांबळे	87-90

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका (MPSP) / Vol 5 / Issue 2 / Jan. 2020 / ISSN 2454-7409

दलित कवितेतील पहिला स्फोटक विद्रोही कवी नामदेव ढसाळ

प्रा.डॉ. गजानन रा. लोहवे
मराठी विभाग प्रमुख
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा
ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र (India)
भ्रमणध्वनी ८२७५२९१४२०

नामदेव ढसाळ हे दलित साहित्यातील पहिले स्फोटक विद्रोही कवी आहेत. माणसाने माणसासी माणसासम वागणे ही मानवी वृत्ती इथल्या धर्मांध शक्तीने आपल्या स्वार्थासाठी दुषित केली आणि माणसाची अपप्रतिष्ठा करून त्याला पशूवत केले. माणसाला गावकुसाबाहेर काढून त्याचे सर्वच हक्क हिरावून घेतले. माणूस माणूसपणाला दुरावला पर्यायाने सारा देश दुभंगला. ही सारी किमया काहींनी काहींच्या फक्त आणि फक्त स्वार्थासाठी केले. काहींची उत्पत्ती ब्रम्हाच्या मुखापासून दाखवून त्याला प्रतिष्ठीत केले तर काहींना पायांपासून जन्माला घालून त्यांना कायमचे गुलाम केले. गुलामीची आणि शोषणाची ही परंपरा कुणाच्यातरी संस्कृतीची शोभा झाली. त्यात कित्येक जीव उध्वस्त झाले. या गुलामीबद्दल आणि अन्यायाबद्दल सर्वप्रथम सर्वकष विद्रोही लढा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला. भाकरी पेक्षा स्वाभीमान महत्वाचा आणि जगण्यापेक्षा जीवंतपणा महत्वाचा ही जगण्याचे सूत्र सांगितले आणि स्मशानावत झालेला माणूस जागा झाला. त्याच्या अस्मितेने पेट घेतला त्याचे मूर्त रूप म्हणजे दलित साहित्य होय. या साहित्यामध्ये कविता अधिक प्रभावशाली आणि प्रत्ययकारी ठरली. या कवितेच्या प्रवाहातील नामदेव ढसाळ हे अत्यंत स्फोटक आणि प्रयलंकारी कवी होय. मानवी जीवनातील दाह, वेदना, अपमान आणि तिरस्कार, शोषणाविरूद्ध बुलंद आवाज त्यांच्या कवितेने उठविला. मुंबईच्या गोलपीठातील फाटलेले जीवन त्यांनी कवितेमध्ये मांडले आणि बाबासाहेबांना प्रमाण माणून त्यांच्या क्रांतीकार्याला वाहून घेतले.

युगानुयुगे सोसत असलेल्या अन्यायाविरूद्ध ते कवितेचा एल्गार उठवितात. झोपलेल्या माणसात माणूसपणाचे बीज बाबासाहेबांनी पेरले. तेच वंचितांचे, शोषितांचे तारणहार झाले जणू अंधारलेल्या वस्तीला सुर्याचे दर्शन झाले आणि त्या प्रकाशझोताने सारा आसमंत प्रकाशित होण्याचे स्वप्न पडले. म्हणूनच त्या सूर्याच्या प्रदिप्त किरणांनी आपण सारे जागे झालो पाहिजे ही आर्त हाक ते देतात आणि म्हणतात,

"रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
किती दिवस सोसायची ही घोर नाकेबंदी?
मरेपर्यंत रहायचे का असेच युद्धकैदी?
ती पहारे ती पहा मातीची अस्मिता आभाळभर झालीय
माझ्याही आत्म्याने जिंदाबादची गर्जना केलीय
रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
आता या शहराला आग लावीत चला"

आजन्म अंधारकोठडीचे रहीवासी झालेल्यांना आता सूर्याने सूर्योन्मुख केले. ही कवीला जाणीव आहे मात्र ज्यांनी आतापर्यंत अन्याय केला केवळ त्यांना नकार नाही तर या पृथ्वीवरील सर्वांनी कोणालाही गुलाम करू नये. तर प्रत्येकाने प्रत्येकाला माणसाप्रमाणे वागणूक दिली पाहिजे. हा विचारही ते आपल्या कवितेमधून देतात.

"नंतर उरल्या सुरल्यांनी कुणालाही गुलाम करू नये, लुटू नये
काळागोरा म्हणू नये तू ब्राम्हण तू क्षत्रिय तू वैश्य तू शूद्र असे हिणवू नये
आयभैन न ओळखण्याचा गुन्हा करू नये
आभाळाला आजोबा आणि जमिनीला आजी मानून त्यांच्या कुशील गुण्यागोविंदाने आनंदाने रहावे
चंद्रसूर्य फिके पडतील असे सचेत कार्य करावे
एक तीळ सर्वांनी करंडून खावा
माणसावरच सूक्त रचावे

माणसाचेच गाणे गावे माणसाने''

हा मानवतावादी विचार ते पेरतात. म्हणून नामदेव ढसाळ ज्यांनी ज्यांनी शोषण केले त्यां सर्वांना केव… जाळत जात नाही तर ते जे वाईट आहे त्यांनाच जाळतात. अन्यथा माणसांचे मोठेपण ते आपल्या कवितेमधून राखतांना दिसतात.

नामदेव ढसाळ आपल्या कवितेमधून प्रस्थापित वर्गासोबत सरळ सरळ संघर्ष करताना दिसतात. हा संघर्ष जगण्याचा आहे, माणूस म्हणून सर्व हक्क मिळविण्याचा आहे किंबहूना माणसाचे निसर्गदत्त अधिकार आणि संविधानिक अधिकार मिळविण्याचा आहे. ते शोषणाच्या संस्कृतीविरूध्द लढताना दोनच मार्ग सांगतात. एक तर या शोषणाच्या संस्कृतीचा स्वीकार करून त्याला शरण जावून गिधेपणाने जगणे किंवा अन्यायाचे बुरूजे उध्वस्त करीत नवा मार्ग चोखाळीत उन्नत होवून जगणे.

''एक रस्ता भूकमरी आणि लाचारीचा तडजोडीचा
आणि स्वतःला विकण्याचा
दुसरा रस्ता विद्रोहाचा, सरळसोट सत्तेवर जाण्याचा
जग बदलण्याचा आणि स्वतःलाही बदलविण्याचा''

ढसाळांचा संघर्ष हा अन्यायाविरूद्ध आहे. तो विधायक आहे. माणसाला आणि माणूसपणाला जोखणारा आणि त्याची प्रतिष्ठा वाढविणारा आहे. अशाप्रकारे ढसाळांची कविता ही अन्यायाच्या छाताडावर नाचून नवा प्रकाश कोरणारी कविता आहे.

एकूण मराठी कवितेच्या परिप्रेक्षात जेव्हा आपण दलित कवितेचा विचार करतो तेव्हा प्रामुख्याने लक्षात येते की दलित कविता ही रसाळ कविता नाही तर ती ढसाळ कविता आहे. कारण दलित कविता ही विद्रोहाच्या भूमीवर उभी आहे. हा विद्रोह माणसाला माणूस म्हणून नाकारणाऱ्या सर्वच गोष्टींविरूद्ध आहे. मात्र नामदेव ढसाळ त्याच्याही पुढे जातात. त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा उद्रेकाचा आहे, अत्यंत स्फोटक आहे. ज्या भूतांच्या झाडांनी आजपर्यंत माणसाला भीती दाखवली, भीती दाखवून त्याचे शोषण केले, कधी लालूस देवून फसविले, गटांतटांमध्ये माणसांना विभागून त्यांच्या मरणप्राय यातनांचे उत्सव साजरे केले त्या अमानुष, स्वार्थी, फसव्या झाडाला नामदेव ढसाळांनी उखडून तर फेकलेच पण ज्या भूमीवर ते लावले होते त्या ईश्वरीय भूमीलाही आंबेडकरांच्या प्रचंड विद्रोही विचारांच्या रसायनांचे हातबॉंब टाकून उद्ध्वस्त केले. नामदेव ढसाळ इथली प्रथा, परंपरा, देव, अध्यात्म, धर्मग्रंथ, ईश्वरीय ग्रंथ, संत, महंत, ज्ञानी, तत्वज्ञानी वगैरे वगैरेंना त्यांच्या शब्दांसकट गटाराचे मेनहोल उघडून त्यांत ते टाकतात. विद्रोह ही दलित साहित्याची प्रेरणाच आहे. नामदेव ढसाळांच्या आधीसुद्धा साहित्यात विद्रोह आला नाही असे नाही. नकार आला आहे. ज्यांचे या व्यवस्थेने जगणे हिसकावून घेतले, ज्यांच्या बाहुमधले तेज काढून घेतले, ज्यांच्या हातात लेखणीऐवजी जोहार दिले आणि ज्यांच्या माना धर्मशास्त्रांनी कलम केल्या अशा सर्वहारा वर्गाच्या वस्तीत जेव्हा सूर्य हिंडून आला तेव्हा साहित्यात विद्रोह आणि नकार आला. हा नकार नारायण सुर्वेनीही व्यक्त केला आहे.

"ज्यांना जन्मभर दुःख दैन्य दारिद्र्यच मिळाले
त्यांनी मपशीलासह सर्वच नाकारू नये तर काय करावे''

ढसाळ मात्र यापुढे जातात ते केवळ नकार देत नाहीत तर माणसं राखण्यासाठी, माणसाची अस्मिता जोखण्यासाठी अशा भडव्यांच्या वस्तीला आणि शहरा शहरांना आगी लावत जातात. संपूर्ण विद्रोह आणि सर्वांगसुंदर माणसाची प्रतिष्ठापणा हे ढसाळांच्या कवितांचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच नामदेव ढसाळ हे दलित कवितेतील पहिले स्फोटक विद्रोही कवी ठरतात. एक गोष्ट आपण प्रामुख्याने लक्षात घेतली पाहिजे की, ढसाळांचा विद्रोह हा केवळ जाणीवेचा नाही तर जगण्याच्या कटकटीतून, संघर्षातून आलेला आहे. ढसाळांच्या विद्रोहाला गोलपीठाचे जीवघेणे दुखणे आहे. तेथील वेश्यांचे शरीर विकणे आहे. मेलेल्या ढोराला उरावर घेवून फरफटत जगणे आहे, म्हणून ढसाळांची कविता गोलपीठाचे आक्रंदन मांडते. हे आक्रंदण केवळ एका नामदेव ढसाळांचे नाही, वेश्या आणि केवळ हिजडयांचे नाही तर समग्र सर्वहारा समुहाचे आहे. ढसाळांची कविता ही वेश्या , भडवे, लफंगे, भुकेकंगाल, हिजडे, खिशेकापू, दलाल, कामगार, बेकार, बैरागी यांच्या वेदनांना ज्या ज्या आंतरिक आवेगाने व्यक्त करते तेवढीच ती राजकारणी, लोकशाही, स्वातंत्र्याच्या भगोष्ठावरही आक्रमक होते. ज्यापद्धतीने मराठी साहित्याच्या अनुभव कक्षा दलित साहित्यामुळे रूंदावल्या त्याचप्रमाणे नामदेव ढसाळांच्या जीवन विश्वामुळे आणि त्यांच्या स्फोटक भाषेमुळे दलित साहित्याच्या वेदना अधिक जीवंत आणि गहिऱ्या झाल्या. मराठी साहित्याने कधीही न मांडलेल्या अंतजाचा प्रश्न केशवसुतांनी मांडला. त्याचप्रमाणे नामदेव ढसाळांनी सर्वप्रथम वेश्यांचे, हिजडयांचे,

प्रश्न अंतरंगिया ओल्याव्याने प्रखरपणे मांडले. हिजड्याची वेदना मांडणारा, वेश्यांना आपल्या माया करुणा चितारणारा नामदेव ढसाळ हा पहिला मराठी कवी आहे. यासाठीच मराठीतील मर्ढेकरानंतर नामदेव ढसाळांना तिसरे केशवसूत म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

ढसाळांचा विद्रोह हा माणसाच्या पुनर्स्थापनेसाठी आहे. माणसाच्या सर्वांगीण सुविर्भुत अवस्थेसाठी आहे. ज्या ग्रंथामुळे, ज्या विचारांमुळे माणूस वाटला गेला, बाटला गेला, तो विचार, ते धर्मग्रंथ ईश्वरीय ग्रंथ ढसाळ गटाराच्या मेलहोलमध्ये टाकतात. केशवसूत सुद्धा अंतमाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न मांडतात.

"जुने जाउ द्या मरणालागुनि
जाळूनी किंवा पुरून टाका"

अशाप्रकारे जुनाट रूढी, परंपरांना जाळण्याची भाषा बोलतात. मात्र केशवसुतांची भाषा ही संयमी आहे. कारण ही कविता जाणीवेची होती. ढसाळ मात्र हाच विचार अत्यंत प्रक्षोभक आणि तिव्रवेगाने मांडतात. कारण हा प्रक्षोभकपणा, स्फोटकपणा, हा तप्तलाव्हारस जगण्यातून आला, मेलेलं ढोर ओढत नि फाडत नेणाऱ्या बापाच्या ढसाची ही कविता आहे, गिऱ्हाईक शोधणाऱ्या त्या वेश्येच्या हिडेसपणाची आहे, अन्नासाठी मोताद झालेल्या भुकेकंगाल भिकाऱ्याची आहे. गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या आणि माणूसपणाचे सारेच हक्क नाकारणाऱ्या त्या विद्रोहाची आहे. ढसाळांची भाषा छाताडावर वार करून हृदयात घुसते तेव्हा वेदना अंगभर होते. प्रस्थापितांचे सारे मापदंड तुडविणारी आणि आपल्या वेदनांचे, जखमांचे सारे शिवार त्यांच्या देव्हाऱ्यात नेणारी ढसाळांची आक्रमक स्फोटक भाषा आहे.

नामदेव ढसाळांच्या भाषेचे आणखी एक वेगळेपण आहे, ते म्हणजे नामदेव ढसाळांनी हासडलेल्या शिव्या. खरेतर या शिव्या नाही तर त्या मराठी कवितेमध्ये सर्वप्रथम अगंत मुक्त आणि सैलपणे वापरलेल्या लिंगप्रतिमा आणि लिंगसंवेदना होय. मात्र अध्यात्माच्या घरात ब्रम्हचर्येचे सोवळे नेसून बसलेल्या मराठी साहित्याला आणि समाजाला हे नवीन वाटले. अश्लिल, बिभत्स वाटले. म्हणून मराठी समीक्षेने ढसाळांना टाळले. साहित्यात येणारे कोणतेही शब्द अश्लिल असत नाही किंबहुना दलित साहित्यिकांचा तो पिंड नाही. दलित साहित्यिकांच्या जखमाच एवढ्या आभाळभर झाल्या आहे की त्या व्यक्त करायला थीजून गेलेले, भरलेल्या पोटांवरून हात फिरवत आणि सोनेरी दात कोरत लिहिणारे शब्द त्या अभिव्यक्तीसाठी अपुरे पडतात.

नामदेव ढसाळ हे संत तुकारामाचे वंशज आहे. संत तुकारामाची भाषा जशी शस्त्र होवून वाईटांना कापित आणि सज्जनांना जशी राखीत जाते तशीच नामदेव ढसाळांची भाषा आहे. त्यातील लैंगिक शब्द हे मुद्दामकरून आलेले नाही तर त्या दु:खाची, वेदनेची जातकुळीच एवढी हिडीस आणि अश्लाघ्य आहे की ते व्यक्त करायला या प्रतिमांशिवाय दुसरा पर्यायच नाही. किंबहुना साहित्याची तीच आवश्यकता असते. वेदनेची तिव्रता, मनातील संताप शब्दांच्या आवेगाने प्रत्ययकारी पद्धतीने पूर्ण झाला पाहिजे. नामदेव ढसाळांची भाषा आपल्या वेदनेला पूर्णरूप देणारी प्रत्ययकारी तेवढीच प्रलयंकारी आहे. ढसाळांची कविता ही दु:खाने मांडलेल्या वेदनेचा आकांत आहे. माणुसकी हरवलेल्या माणसाची ती धिक्कारयात्रा आहे. भ्रमनिरास केलेल्या स्वातंत्र्याबद्दल प्रचंड चिड, संतापाची ती भाषा आहे. म्हणूनच ते 'स्वातंत्र्य कोण्या गाढवीचं नाव आहे' असे म्हणतात. वास्तविक पाहता स्वातंत्र्य हे पुरूषवाचक शब्द. त्यामुळे त्याला गाढवा या पुरूषदर्शकाची शिवी दयायला हवी होती. तात्र ते 'गाढवी' या स्त्रीवाचक प्रतिमेचा वापर करतात. हेच ढसाळांचे वेगळेपण आहे. या देशात अधिकाधिक शिव्या या स्त्रियांवरून आणि स्त्रियांसाठी निर्माण केल्या आहेत. या देशात स्त्रियांना कधी प्रस्थापित करून मारले तर कधी विस्थापित करून. म्हणून स्त्रियांवरून दिलेले शिवी बंदुकिच्या गोळीसारखी सरळ हृदयात घुसते. मनातील प्रचंड राग, संताप स्त्रीवाचक शिव्यांमधून अधिक उत्कट आणि आक्रमक पद्धतीने व्यक्त होतो. नामदेव ढसाळ स्त्रीव्देष्टये आहे असे नव्हे पण स्वातंत्र्याबद्दलचा संताप, चिड ते स्त्रीवाचक प्रतिमांमधून व्यक्त करतात. त्यांच्या आणखी का कवितेमध्ये,

"बायका म्हणजे पुरूषांच्या छापील रांडा
पुरूष बायकांचे भडवे"

असा संदर्भ येतो. याकडे अश्लिलतेने पाहण्याआधी यामागील पार्श्वभूमी आपण तपासली पाहिजे. सोळा वर्षाच्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकाखाली सळसळता तत्परस असतो ही परिस्थिती आपण समजून घेतली पाहिजे. सोळा वर्षाच्या मुलीला तिच्या प्रियकराने फसवले अर्थात तीचं सर्वस्व लुटुन नेलं. यावरून रांडा आणि भडवे हे शब्द आले. नामदेव ढसाळ म्हणतात, "मला मारायचेच असेल तर कुणी यातील रांडा आणि भडवे हे दोनच शब्द घेतील

आणि अश्लील म्हणून माझ्यावर वार करतील." नेमके हेच झाले. नामदेव ढसाळांवर अश्लिलतेचे आरोप मोठ्या प्रमाणात झालेले आपण पाहतोच आहोत.

नामदेव ढसाळांचे व्यक्तिमत्त्व मात्र असं कलंदर होत की त्यांनी कुणासाठी आणि कुणासारखी कधी कविता लिहिली नाही. आतल्या आवाजाला प्रमाण माणून त्यांनी आपली वेदना, विद्रोह कविता बनविले. ढसाळांच्या कवितेतील वेदना, विद्रोह ही केवळ त्यांची नसून आदिम माणसाची ती सोबतीन आहे. ही वेदना ज्या आक्रमक आक्रस्ताळेपणे आणि प्रत्ययकारी व प्रलयंकारी भाषेत व्यक्त केला तो मराठी साहित्यालाच नव्हे तर दलित साहित्यालाही नाविण्यपूर्ण होता. म्हणूनच नामदेव ढसाळ हे दलित साहित्यातील पहिले स्फोटक विद्रोही कवी ठरतात.

❖❖❖

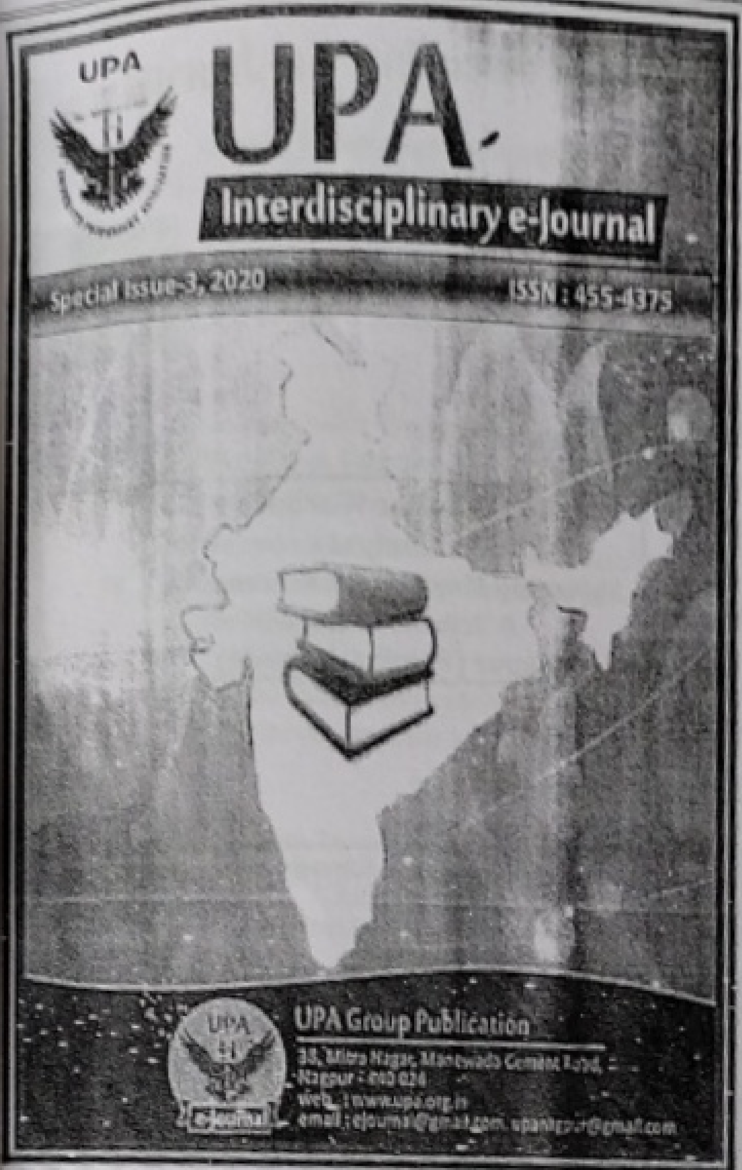

102

SPECIAL ISSUE – III : JUNE - 2020

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITORS
Dr. Radhesham Choudhari
Prof. Naresh Mahajan
Prof. Suyog Mankar

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_june_2020
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

UPA

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kelapur (Pandharkawada)
June 2020

2019-20

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association with

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College

Kelapur (Pandharkawada)

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade **Principal** **Jivanvikas Mahavidyalaya** **Devgram, Dist. Nagpur**	**Dr. Shankar Warhate** **Principal** **Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College** **Kelapur (Pandharkawada)**

Peer-Review Committee

Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	**Dr. Yogesh Sarode** Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Anant Rindhe Dept. of History Yashvant Mahavidylaya Seloo, Wardha	**Dr. Arti Padole** Dept. of Social Work Purushottam Thote Social Work College Nagpur
Prof. Sandip Saraiya Dept. of English Samarth Mahavidylaya, Lakhni, Nagpur	**Dr. Pravina Nagpurkar** Dept. of Marathi Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Dr. Anuradha Khade Head, Dept. of Sociology Late N. P. Waghaye College, Lakhni	**Dr. Mangala Gore** Dept. of History Mahila Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Amol Mendhe Dept. of English P. W. S. College, Nagpur	**Dr. Ankush Barmate** Dept. of Geography Chakrapani Mahavidyalaya, Nagpur
Prof. Parag Bansole Dept. of Physical Education Mahila Mahavidyalaya, Nagpur	**Dr. Ishwar Wagh** Dept. of Economics Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

75	Dr. Madhuri Manoharrao PatilMadhukarrao Pawar Arts College Murtizapur	Corona : Ek Sakaratmak Aavhan
76	Prof. Rameshwar Santosh DevhadeLate Ku Durga K Banmeru Science College Lonar	Role of E-Learning Technology In Education System During Lockdown
77	Mrs. Sunita Pradip RangariManoharbhai Patel College of Arts, Commerce, and Science, Deori	विज्ञानकथा : मराठी साहित्यातील नवे पर्व
78	**Dr. Gajanan Ramchandra LohweBabasaheb deshmukh patekar mahavidyalaya parwa ya.ghataji dist.yavatmal**	**civid-19 and opportunities**
79	Dr. Sharad Deorao UmateArts and science college Kamargaon Dist- Washim	आंबेडकरी साहित्य व समाज
80	Prof. Ganesh Banduji MaghadeLOKMANYA TILAK MAHAVIDYALAYA WANI	कोविड-१९ (साथीचा रोग)सर्व देशभर (किंवा खंडभर)असलेला आंतरराष्ट्रीय संबंध समन्वय
81	Prof. Vijay Pralhadrao WaghmareLokmanya tilak mahavidyalay wani	वर्तमान वास्तव व मराठी साहित्य
82	Mr. Prafull Anandrao KoseLokmanya Tilak College,Wani	Impact of Covid 19 on Environment and agricultural sector
83	Prof. Madhavi Dinkar KharatShri Shahu Mandir Mahavidyalya, Parvati, Pune-411009	

Special Issue-3. 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

कोरोनाच्या आव्हाणाचे संधीमध्ये रूपांतर करता येईल का?

प्रा.डॉ.गजानन वा.लोहवे

मराठी विभाग प्रमुख

बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय

पारवा, ता.घाटंजी जि.यवतमाळ

'सुख पाहता जवापाडे दुःख पर्वताएवढे' असं म्हणतात ते काही खोटं नाही. आपला जन्मच प्रचंड क्लेष आणि रडण्यातून होतो मात्र त्या असिम दुःखातही आकाषाला भेदून टाकणारी जगण्याची अदम्य ईच्छा असते. म्हणूनच मरणयातनाना सोसून नव्या जीवाला जन्म दिल्या जाते. येथेच मानवाची दुःखावर मात करण्याची, आव्हाणांना झेलण्याची आणि संकटांना संधीत रूपातंर करण्याची उपजत व नैसर्गिक षक्ती प्रत्ययास येते. संकटांषिवाय जगण्याला गोडी नाही, वेगळेपण तर नाहीच नाही षिवाय विकासाची संधीही नाही. चढावर चढल्याषिवाय उताराचा आनंद आणि यष मिळत नाही. संकटे येतीलही पण ती वादळांसारखी, कदाचित जीवन विस्कटून टाकतीलही; पण कोणत्या वादळाने माणसाची सर्वच पाळेमुळे नश्ट केली? कोणत्या त्सुनामीने मानवजात वाहून नेली? कोणत्या दहषतवादाने माणूस बेचिराख झाला? युदधांनी धुराळा उडविला पण माणूस मात्र पुन्हा संपन्नच झाला ना! कोरोनाच्या जागतिक संकटाने आपल्यासमोर मोठे आव्हाण निर्माण केले आहे, ते आपल्या आयुश्यावर निष्चितच प्रभाव टाकणार आहे. यामुळे जीवन कदाचित जर्जरही होईल पण माणसाची जीवनाविशयीची ओढ आणि अदम्य ईच्छाषक्ती संकटांवर मात करणारी आहे. आव्हाणांना कवेत घेवून संकटांषी लढताना मानवाने त्यातही संधी षोधल्याचा मानवी इतिहास आहे. कारण संकटातच नवनिर्मिती आणि नवे षोध लागून मानवजात अधिक प्रगल्भ व प्रबळ झाली आहे. कोरोनाचेही आव्हाण संधीमध्ये रूपातरीत होईल; त्या दृश्टीने जरा विचार करूया.

कोरोनाने निर्माण केलेले प्रष्न –

कोवीड–19चे संकट जगावर पहिल्यांदाच आले असले तरी असले संकट हे जगावरील काही पहिले संकट नाही. महाभारत काळात झालेल्या युदधात काही मोजकेच लोक जीवंत राहिल्याचा संदर्भ आहे, तर 14व्या षतकात प्लेगने जगामध्ये 75 ते 200 दषलक्ष लोकांचा मृत्यू झाला होता. 1896 ते 1917 च्या दरम्यान भारतामध्ये प्लेगच्या साथीने 1315892 लोग मृत्यूमुखी पडले. 1981 ला जगामध्ये एड्सने सुमारे 5कोटी लोक मरण पावले तर पाणिपतच्या युदधामध्ये लाखो बांगड्या फुटल्याचा संदर्भ आहे. पहिल्या महायुदधात जगातील 9620225 लोक मरण पावले तर दुसऱ्या महायुदधामध्ये जगातील सैनिक

आणि इतर माणसे मिळून आठ कोटी पन्नास लाख लोक मारले गेले. भारतामधील 87 हजार सैनिक धारातिर्थ पडले आणि जपानच्या सात कोटी लोकसंख्येपैकी 31 लाख लोक मारले गेले. ही जागतिक साथीमधील अथवा युद्धामधील माणसांच्या मृत्युची आकडेवारी यासाठी दिली की कोवीड–19पेक्षाही अधिक मोठे संकट याआधी जगावर आले होते आणि त्या प्रत्येक संकटावर जगाने यषस्वी मात केलीच षिवाय जपानसारख्या बेचिराख झालेल्या देषाने तर दिपवून टाकणारी वैज्ञानिक प्रगती करून जगाचे लक्ष केंद्रित केले. संकटेसुद्धा अनेक विकासाच्या संधी घेवून येतात आवष्यकता असते ती त्याकडे संकट म्हणून न पाहता संधी म्हणून पाहण्याची.

सत्य आहे की कोरोना (कोवीड–19) या विशाणूजन्य संसर्ग रोगाने जगाला हालाहाल केले आहे. अमेरीकेने दुसऱ्या महायुद्धात जेवढे जीव गमावले नसतील तेवढे कोरोनामध्ये मृत्यूमुखी पडले. जागतिक महासत्ता म्हणवणारी अमेरीका कोरोनाने हतबल झाली आहे. भारता सारखा महाप्रचंड लोकसंख्या आणि तेवढीच देवसंख्या असलेला देषही महाव्दाराची पायरी सोडून महामंदिच्या वाटेवर आहे. साध्या तापापासून तर जन्ममरणाचे श्रेय घेणारे तेहतीसकोटी देवही लॉकडाउन झाले आहे. सरकारच्या 144 कलमाखाली तेही संचारबंदीमध्ये बंद आहेत. कोणाचाही प्रभाव वा प्रकोप आता निश्प्रभ झाला आहे. देवांच्या दुवांपेक्षा आता वैदयांची दवाच अधिक महत्वाची आणि अंतिम वाटत आहे. पुश्पक विमानातून फिरणारा आभासी माणूस आता जगण्यासाठी जमिनीला घट्ट पकडून आहे. पूजा, अर्चा, होम–हवन आणि नामजपापेक्षा कोरोनाच मुखामुखात आहे. कारण कोरोनाने कोणत्याही वर्णाचा अथवा वर्गाचा ऑप्षन न देता, हायफाय वस्ती आणि तांडे–पोडांवर समभावाने मृत्यूचे तिकीट काढले आहे. माणसाचा त्याच्या अकारण षक्तीवरील अहंकार आता पार लयास जावून तो दैवाधिनते पेक्षा विज्ञानाधीन झालेला आहे. मरण पुढ्यात ठेवून तो मरणाच्या सावलीत एकेक दिवस ढकलत आहे.

'वसुदैव कुटुंबकम्' म्हणणाऱ्या जगाच्या आंतरिक नात्याला कोरोना (कोवीड–19) ने तडा दिला आणि मानवी नात्यातील संबंध टराटर फाडले. 'तुझे पाय माझे डोई, आपण बसू एके ठायी' म्हणणारी काव्यपरंपरा, 'आपण बरा आणि आपला गाव बरा' सांगणारी गावकीची नाती, 'आपली माती आपली माणसं' चा उद्घोश करणारी कृशी संस्कृती आणि 'कारणाविणा प्रिती ऐसे कळवळ्याची जाती' ही काळजावर कोरणारी संतपरंपेची मानवता कोरोनाच्या माणूसमारी महामारीसमोर नांगी टाकावी तषी निश्प्रभ होवून जीवाचा आकांत मांडून भोंगा पसरवत आहे. ही सर्वच पुस्तकातील सुभाशिते वास्तवात कालबाह्य ठरत असल्याचे अनेक अनुभव आपण घेतले आणि पाहिलेही. माणसांनी निर्माण केलेले राज्य आणि समाज, लोकांनी गजबजलेले, लोकांसाठी कार्यरत असलेले लोकांचे राज्य सुद्धा लोकांमध्ये सोषल(?) डिस्टंस ठेवण्याचा नियम करते तेव्हा आंतरिक मानवतेच्या नात्याने जुळलेली मानवजात 'स्व'साठी जगताना दिसते. समुहकेंद्री समाज कोरोनामुळे कसा स्वकेंद्री झाला, माणूस कसा आत्मकेंद्री झाला हे कोरोनाच्या भीतीमुळे मराणाच्या दारात आपण अनुभवले. जग गिळकृत करू पाहणारा कोरोनाचा ड्रॅगन

Special Issue-3, 2020 UPA National Peer-Reviewed e-journal ISSN : 2455-4375

माणसाच्या जगण्याची दिषाच बदलविणार आहे. संत परंपरेतील माणसांची बांधणी दुसऱ्या महायुद्धाने उसवून टाकली, समुहाची षक्ती जागतिकीकरणाने आत्मकेंद्री आणि विकेंद्री बनविली तर कोरोना ने माणसाच्या जगण्यातील क्षणभंगूरता दाखवितांना माणसाच्या जगण्यातील अगावू हव्यासाचा खोटेपणा उघडकीस आणला. 'षायनिंग'च्या मागे धावणाऱ्यांना आणि तेच आपल्या जीवनाचं 'इप्सित' म्हणणाऱ्यांना मृत्यूच्या दारात जसं कैद केलं तसचं मातीवर पाय रोवून भकास जीवन जगणाऱ्यांनाही आपल्या गावातील मातीचा आणि त्याच धरणीचा ठाव घ्यायला भाग पाडलं. जगाचे राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकारण उध्वस्त होत असताना कित्येकांचे आर्थिक कंबरडे मोडले तर काहींचे जीवनच कोलमडले. उद्योगबंदींमुळे झालेली निराषा, पैषाअभावी आलेली हतबलता, या हतबलतेतून निर्माण झालेले मानसिक नैराष्य आणि यातून आत्महत्येकडे झुकलेले खचलेले जीव अषी जीडीपी (ळक्च) घसरावा तषी जगाची उतरती चाहूल सुरू झाली आहे.

जगावर सत्ता गाजविणारा अमेरीका कोरोनाच्या संकटापुढे हतबल झाला आहे तर भारतासारखा लोकसंख्येने महाकाय असलेला देषही आता कोरोनाग्रस्तांच्या यादीमध्ये पुढे सरकतो आहे. जगातील बहुतांष देषांमधील सर्वच माणसे कोरोनाने कमीअधिक प्रमाणात प्रभावित झाली आहेत. देषाची अर्थव्यवस्था जषी डबघाईस आली तसे लोकांचे बजेट आणि आयुश्यही कोलमडले आहे. संकटांची (लॉकडाउनची) मालिका संपायचे नाव घेत नाही आणि देषाचा जीडीपी हा 3.1च्या निच्यांकी पातळीवर आला आहे. पोडा–तांड्यांपासून ते महानगरीय जनता अर्थासोबतच मरणाने ग्रासली आहे. मरणाऱ्या दाढेत सारेच भयभीत झाले आहे. कोरोनापष्चातचे जग अनेक आव्हाणांना टक्कर देणारे असेल. भविश्यातील जगण्याच्या भीतीने काही आत्महत्याही झाल्या आहे. जगणे नकोसे होवून मरण सोपे करणारी नकारात्मक मानसिकता निर्माण होत आहे. कारण कोरोनाने मरणाचे भय एकट्याचे नसून ते रक्ताच्या नात्याचे, कुटुंबाचे, समाजाचे तसे देषाचे आणि आपल्या अस्तित्वाचेही आहे. म्हणूनच प्रचंड नकारात्मकता येत आहे.

आव्हाण कोरोनाचे –

कोरोनाने जगासमोर आणि व्यक्तीगत माणसासमोरही खूप मोठे आव्हाण निर्माण केले आहे. कोरोनाची निर्मिती(?) ही नैसर्गित आहे की मानवनिर्मित? या प्रष्नाला अमेरीका अधिक महत्व देत आहे. कारण सर्वाधिक कोरोनाग्रस्त आणि बळींची संख्या महासत्ता असणाऱ्या अमेरीकेची आहे. जागतिक महासत्ता म्हणून स्पर्धक अमेरीकेला नको असल्याने चीनची जागतिक पत आणि सहानुभूती नश्ट करण्याचा प्रयत्न अमेरीका करते आहे. याचा फटका चीनमधील अमेरीकन कंपण्यानी काढता पाय घेतल्याने चीनच्या अर्थव्यवस्थेला बसलेला आहे. एवढेच नव्हे तर भारतासारख्या देषाला आता स्पश्ट पर्याय अमेरीकेमुळे निवडावा लागत आहे. त्यामुळे याचा प्रभाव पुढील काळात भारत–चीन संबंधावर पडणार आहे. आत्मनिर्भर भारत संकल्पनेत स्वदेषीचा नारा अधिक असला तरी चीनच्या वस्तुंची भारत मुख्य बाजारपेठ असल्याने चीनच्या वस्तू नाकारायचा हेतू आहे. ही गोश्टसुद्धा आत्मनिर्भरच्या निमित्ताने

लक्षात घ्यावी लागणार आहे. परिणामी चीन सारखा आर्थिक उन्नती करणारा आणि जागतिक महासत्तेचे स्वप्न पाहणाऱ्या देषाचे खच्चीकरण केल्याने अमेरीकेला स्पर्धक उरणार नाही पर्यायाने अमेरीकेचा दबाव विकसनषील राश्ट्रांवर राहणार काय? हा प्रष्न भविश्यात निर्माण होणार आहे? असे जर झाले तर हे जागतिक स्तरावरील सर्वच विकसनषील राश्ट्रांसमोरील मोठे आव्हाण आहे. विकास आणि स्वअस्तित्व निर्माण करण्यासाठी स्पर्धकाची आवष्यकता असते. षितयुद्धामध्ये हा पर्याय नश्ट होणार असेल तर?

भारताचा जीडीपी 3.1 या निच्चांकी अंकांवर घसरल्याने विकास थांबलेला आहे. यासाठी खाजगीकरण सरकारने स्वीकारलेले दिसते. परकीय गुंतवणूकीमुळे उद्योग वाढीला लागून पर्यायाने देषाचा विकास होतो, मात्र यामध्ये सर्वसामान्य माणसाची जीवनाची हमी आणि रोजगाराची षाष्वत उपलब्दता अंत पावत असते. यांत्रीकीकरण आणि खाजगीकरण हे अफाट लोकसंख्या असलेल्या देषाला आर्थिक दरी वाढविणारे असते. देष महासत्ता केवळ दहा टक्के श्रीमंत लोकांमुळे होत नाही तर सर्व लोकांचे जीवनमान उंचावल्याने होते. खाजगीकरणाचे मोठे आव्हाण कोरोनाने निर्माण केले आहे.

कोरोनोत्तर जगात बेरोजगारीचा प्रष्न तरूणाईने भरलेल्या भारतासारख्या देषाला अधिक तिव्रतेने भेडसावणार आहे. आर्थिक मंदी, उद्योगांचे खाजगीकरण, नोकरभरती बंद, वाढणारे वय, षिक्षणाने बेकार आणि बेजार होत असल्याने विद्यार्थ्यांच्या मनात येणारी निराषा असे अनेक प्रष्न निर्माण होणार आहे.

कोरोनाच्या भयामध्ये जगणे षिकावे लागणार आहे. सोबतच सार्स रोगाचीही धास्ती, कर्करोगाचे वाढते प्रमाण, मानसिक रोग्यांची वाढणारी संख्या, अर्थाअभावी कौटुंबिक ताणतणाव असे अनेक षारीरिक आणि मानसिक व्याधींच्या भयग्रस्ततेमध्ये पुढील आयुश्य जगावे लागेल. औशधांचा वाढलेला प्रचंड खर्च भागविण्याची सर्वसामान्यांची क्षमता कोरोनाने काढून घेतली. आरोग्याचे मोठे आव्हाण आपल्यासमोर आहे.

षेतीचे प्रष्न आधीही होते ते आता अधिक तिव्र होईल. याचे कारण उत्पन्नापेक्षा षेतीचा खर्च वाढलेला आहे. खर्च आणि उत्पनात ताळमेळ बसत नाही. उत्पादन वाढले मात्र दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली नाही. षेती, षेतकरी, मालाची आधारभूत किंमत, योग्य भावासोबत बाजारपेठ, षेतीकडे पाहण्याचा हिणकस दृश्टीकोण आणि षेतीविशयीच्या धोरणाचा अभाव. धार्मिक प्रथा, परंपरांमुळे आणि हिस्सेवाटणीमध्ये षेतीचे तुकडे होत असल्याने उत्पन्नात वाढ नाही. यामुळेच षेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबायला नाव घेत नाही. षेतीप्रधान देषात षेतकऱ्यांची होत असलेली आत्महत्या आपल्यासमोरील मोठे आव्हाण आहे.

आव्हाणांना संधीत रूपांतरीत करता येईल काय?

निर्मितीसाठी दुःखाची आवष्यकता असते. कारण दुःखातूनच निर्मिती होत असते. म्हणून कोरोनाचे संकट हेही एका नव्या जगाची, चांगल्या जगाच्या निर्मितीसाठीच आले असेही होवू षकते. भविश्याच्या

उद्यात काय दडले आहे हे आपण आज जरी सांगू शकत नसलो तरी त्याकडे सकारात्मतेने, संधी म्हणून निश्चितच पाहू शकतो.

उद्योगधंदे लॉकडाउनच्या काळात थांबले आणि जीडीपी पार घसरला. पण त्यावेळी त्यांना सावरण्यासाठी सरकारने 20लाख कोटी रुपयांचे पॅकजही जाहीर केले आहे. लहान उद्योगांची परिभाषा बदलविली आहे. सुशिक्षितांना आता नोकरीची हमी नाही तेव्हा लघु उद्योगाची चाचपणी करायला काय हरकत आहे. नोकरीच्या डोनेशनसाठी पैसे गोळा करणाऱ्या दहा–बारा मुलांनी एकत्र येवून नव्या उद्योगाची पायाभरणी करण्याचे धाडस आता केले पाहिजे. आत्मनिर्भर भारत ही उद्योगांची नांदी ठरू शकते व बेरोजगारांच्या जीवनात सुखाचे कवाडे उघडू शकते.

शहरांमध्ये अकुशल कामगार म्हणून 10–15हजारांची नोकरी करून आयुष्याची हेळसांड करण्यापेक्षा आपल्या शेतातच नवे प्रयोग करायला काय हरकत आहे. आता नोकरी लागण्याचे आणि खाजगीकरणात नोकरी टिकविण्याचे दिवस नष्ट झाल्यात जमा आहे. तेव्हा नव्या दमाने शेतीतच दम लावला पाहिजे.

समुदायिक शेती आणि संघटित उद्योग ही आता आवश्यकता झाली आहे. याही क्षेत्रात आपल्याला संधी निर्माण करता येतील. 'आपला गाव बरा' समजून बचत गटांच्या माध्यमातून ही एकीची शक्ती आता निर्माण करण्याची योग्य वेळ आहे. समुहशक्तीचे बळ आता दाखवायला हरकत नाही.

कोरोनामुळे ऑनलाईन आणि नेटचा वापर मोठया प्रमाणात होणार आहे. मोबाईल, संगणक, टीव्ही, कॅमेरे, ऑनलाईन शिक्षण पद्धती साठी लागणारे नवनवे ॲप व त्याचा वापर वाढणार आहे. हे क्षेत्र आता पटीमध्ये वाढणार आहे. सुशिक्षित बेरोजगारांना यामध्ये फार मोठी संधी आहे. निवृत्तीकडे झुकलेली पिढी त्यांनाही ऑनलाइन कंपलसरी होणार आहे मात्र त्यांच्या वयानुसार त्यांना जमणार नाही. तेव्हा याचे ज्ञान असणाऱ्यांना आता प्रचंड मागणी असणार आहे. मुलांना शाळेत पाठविण्यापेक्षा किंवा शिकवणी वर्ग लावण्यापेक्षा आता पालकवर्ग ऑनलाइन किंवा घरीच शिक्षक बोलावणार आहे. अशावेळी शिक्षितांसाठी ही मोठीच संधी असणार आहे.

कोरोनाच्या भीतीने आणि लॉकडाउनच्या अर्थबंदीने जनता त्रस्त झालीच शिवाय मानसिकदृष्ट्या खचलेलीही आहे. तसेही आधुनिक धावत्या जीवनप्रणालीमुळे माणसाला शांतता लाभत नसल्याने तो प्रचंड मानसिक तणावाखाली आहे. अशा वेळेस समुपदेशनाची, त्याच्यावरील ताण कमी करण्याचा प्रयत्न समाजकार्य शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना अधिक चांगले करता येईल. ही त्यांच्यासाठी संधीच असेल.

षेती संदर्भात सरकारने बाजारपेठ खुली केली आहे. लॉकडाउनच्या काळात त्याने ऑनलाईन आंबे विकले आहे. ऑनलाइन बैलांची विक्री झाली आहे. षेतमालाच्या विक्रीसाठी हासुद्धा पर्याय राहू षकतो. तेव्हा या क्षेत्रात येणे वा असे क्षेत्र निर्माण करणे आवष्यक आहे.

कोरोनामुळे षिक्षणाच्या पद्धती बदलून जातील. षाळा–महाविद्यालयांमध्ये जाण्यापेक्षा षेती, उद्योग–व्यवसाय करून घरी बसूनच त्याला आता षिक्षण घेता येईल. वेळ, पैसा आणि श्रम वाचेल त्याचा उपयोग तो इतर गोष्टींसाठी करू षकेल. परंपरागत षिक्षणासोबत आता व्यावसायिक षिक्षणावर भर असणार आहे. हा झपाट्याने होणारा बदल कोरोनामुळे असेल. जो बदलणार नाही त्यासाठी कोरोना हे संकट राहील पण ज्याच्यात बदलण्याची क्षमता आहे, जो काळानुसार बदलतो त्यासाठी कोरोना नव्या संधीच निर्माण करणार आहे.

अनावष्यक प्रवास, लग्न, वाढदिवस, मरण यांसाठी गर्दी जमायची. वेळ, पैसा आणि श्रम फुकट जायचे. आता तसे होणार नाही. आपल्यावाचून काही अडत नाही हे आता लोकांच्या लक्षात आले. स्वतः खर्रा खावून प्लास्टीक रस्त्यावर टाकणारे, थुंकणारे, घाण करणारे, कुठेही कचरा टाकणारे, सिग्नल तोडणारे, विना लायसन्स सुसाड गाडी चालविणारे, असुध्दतेचा कळस गाठणारेही विदेषाची त्यांच्या षिस्ती बद्दल स्तुती करायचे आणि आपण मोकळया रानात पाहिजे तसे चरायचे. आता मात्र कोरोनाने आदर्ष जीवनाची संधीच दिली आहे. वाईट वर्तनासाठी मरणाची भीती आणि सरकारचा दंड वरून सामाजिक अवहेलना होणार आहे हे भारतीय मानसिकतेसाठी मोठी संधीच म्हणावी लागेल.

आर्थिकदृश्टया सधन असणारे बँकांमध्ये ठराविक काळांसाठीची एफडी, प्लॉट, फ्लॅट, षेती, मकान, दुकान किंवा सोने खरेदी करून त्यात गुंतवणूक करत असे. आता मात्र कोरोनाच्या पार्ष्वभूमीवर आपण गुंतवणूकीचे संदर्भ बदलविले पाहिजे. बँकांमध्ये एफडीवरील व्याजदर कमी झाल्याने ते सुरक्षित जरी वाटत असले तरी ते आर्थिक वृधीसाठी उपयुक्त आता राहिलेले नाही. प्लॉट, फ्लॅट, षेती, मकान, दुकान यामध्ये आता तेजी नसल्याने ही गुंतवणून फारदेषीर होत नाही. सोन्याची गुंतवणूक ही फायदयाची असली तरी त्याची सुरक्षितता आणि त्यासाठी घ्यावी लागणारी काळजी व दयावी लागणारी रक्कम सर्वसामान्यांना परवडणारी नाही. सध्या जग आर्थिक मंदीच्या छायेखाली असल्याने षेअर्स मार्केट पडलेले आहे. मात्र सर्वसामान्यांना त्याची माहिती नाही. याचे ज्ञान जर घेतले आणि त्यात आता पैसे गुंतविले तर भविश्यात षेअर्स मार्केट एवढी परतव्याची रक्कम कुठेच मिळणार नाही. म्हणून गुंतवणुकदारांसाठी षेअर्स मार्केट ही नामी संधी कोरोनाने दिली असेही म्हणता येते.

यंत्रयुगामध्ये मानवही यंत्राप्रमाणे झाला आणि वायुवेगाने पैष्याच्या, प्रतिश्ठेच्या आणि खोट्या सुख समाधानाच्या मागे धावायला लागला. यात तो आपले आरोग्य, आपले कुटुंब, नाते, समाज विसरला. 'मला वेळ नाही' हेच पालूपद त्याचे घोशवाक्य झाले होते. धावती जीवनप्रणालीमध्ये स्वतःला कधी वेळ

आणि आराम देताच आला नाही. त्यामुळे कुटुंब उद्ध्वस्त होत आहे. नाती वाळवी लागल्याप्रमाणे कोरडी पडली आहे. कोरोनाने जग थांबविले. त्यामुळे पुन्हा दुभंगलेली नाती नव्याने जपता येईल. कुटुंबातील माणसांची बंद झालेली मनाची कवाडे पुन्हा खुली करून देता येईल. मने जुळली की माणसे जुळतात आणि माणसं जूळली की समाज एकसंध होवून राष्ट्र बलवान होते. कोरोनाने उपलब्द करून दिलेली ही संधी कुणीच सोडू नये.

जगातील वाढत्या लोकसंख्या आणि उद्योगांमुळे वायु, जल, ध्वनी, भूमी, ई–प्रदुशण एवढे वाढले होते की माणसाच्या ष्वासांवरच त्यांनी आक्रमण केले. ओझोनच्या थराला भगदाड पडले त्यामुळे माणसांना त्वचेची आणि क्षयरोगांसोबतच अनेक रोग होवू लागले. कोरोनाने जग लॉकडाउन झाले आणि जग प्रदुशणमुक्त झाले. आरोग्य सुधारले पर्यावरण सुखावले, माणसे निरोगी आणि निरामय होवू लागली. वाटते महिण्यातून पुन्हा किमान एक दिवस जग लॉकडाउन होत राहिले तर! पर्यावरणाचे संतुलन बिघडणार नाही. कोरोनाने जगाला वातावरण षुद्धीसाठी ही संधीच उपलब्द करून दिली आहे. कोरोनाने जगावर केलेले हे उपकारच आहे.

संकटांमध्ये संधी षोधतांना आणि जीवनाला अत्तर लावून उत्तर देत जगण्याऱ्या माणसाला संदेष देताना **विं.दा.करंदिकर** म्हणतात,

"असे जगावे छाताडावर आव्हानाचे लावून अत्तर
नजर रोखुनी नजरेमध्ये आयुश्याला द्यावे उत्तर

असे दांडगी ईच्छा ज्यांची मार्ग तयाला मिळती सत्तर
नजर रोखुनी नजरेमध्ये आयुश्याला द्यावे उत्तर"

संकटे ही येणारच. त्यांना आपण थांबवू षकत नाही, संकटांवर मात मात्र निष्चितच करता येते. संकटांसमोर हरून न जाता त्यामध्ये संधी षोधली तर त्यातच आपला विकास दडलेला असतो. महापुरूशांचा इतिहासही तेच सांगतो. मग षोधा कोरोना संकटामध्ये संधी आणि जगा मस्त, स्वस्थ, तंदुरूस्त!

2019 - 20

ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

Volume : 5 | Issue - 11 | July - 2019
Impact Factor : 2.7825(UIF)

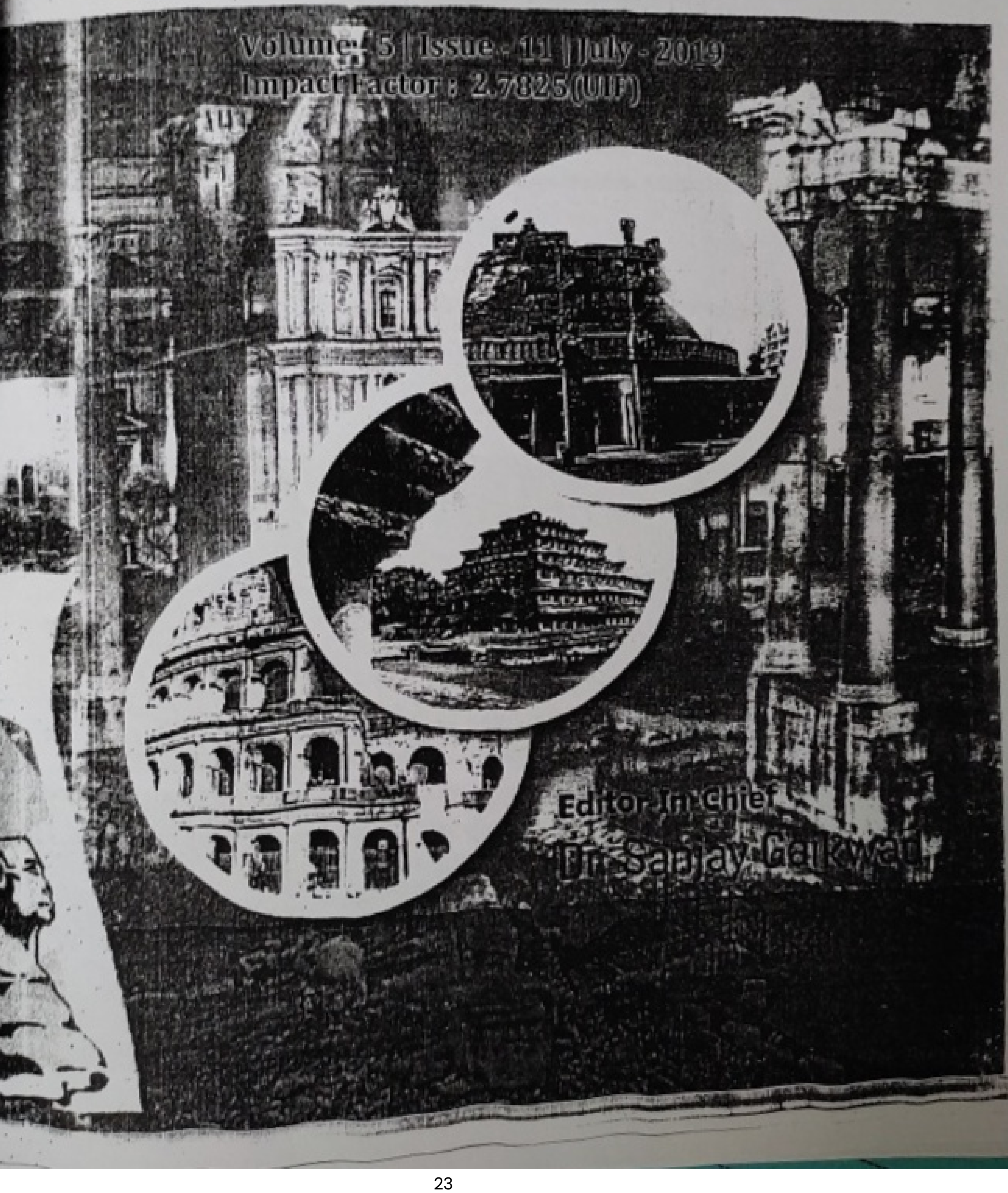

Editor In Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

Historicity

International Research Journal

Chief Patron

Dr.Vasant Shinde

Director/Vice-Chancellor

Deccan College,Deemed University,Pune, Maharashtra

Editor-In-Chief

Dr.Sanjay Gaikwad (H.O.D)

M.H.Mahadik Arts and Commerce College,Modnimb, Solapur, Maharashtra

Editor

Dr.Ravikiran Jadhav

D.B.F Dayanand College Of Arts & Science, Solapur, Maharashtra

Contact Us

Dr. Sanjay Gaikwad

40-D, New Santosh Nagar, Vijapur Road, Solapur-413004

Call us on : +91-9422460023 / +91-9850078760

Email Us : g.sanjaylee@gmail.com

ravikiran.rnl@gmail.com

historicityindia@gmail.com

Website : www.lbp.world

- Thesis convert into Book
- Submit your thesis in Hard or Soft copy
- Publish your book with ISBN in USA

Laxmi Book Publication

Phone No. : +91-9596 359 435 /0217-2372010

Email ID : ayisrj2011@gmail.com

Webbsite : www.lbp.world

ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 5 | ISSUE - 11 | JULY - 2019

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

"इ.स. 1857 च्या उठावात महाराष्ट्राचे योगदान–एक संक्षिप्त अध्ययन"

प्रा.डॉ.जगदिश दयासागर हेंडवे
इतिहास विभाग प्रमुख ,
बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा.

प्रस्तावना :-

इतिहासाच्या जडणघडणीत समाजातील प्रत्येक घटकाचा वाटा आहे. प्रत्येक स्थरातील व्यक्ती, घटना यांच्या माध्यमातून स्थल कालसापेक्ष इतिहास घडत असतो. स्थानिक, प्रादेशिक इतिहासातून राष्ट्रीय व संस्कृतीच्या इतिहासाची वलये आकार घेतात. प्रादेशिक इतिहासाच्या वलयातूनच राष्ट्राचा इतिहास साकार होतो. यातूनच प्रादेशिक इतिहासाला अनन्य साधारण महत्व आहे. म्हणूनच स्वतंत्र भारताचा इतिहास समजून घेण्यासाठी महाराष्ट्राचा प्रादेशिक इतिहास समजून घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्राला इतिहासाची भक्कम व प्राचीन परंपरा आहे. महाराष्ट्राचा इतिहास गौरवशाली आहे.

इतिहासाच्या विस्तीर्ण पटलावर प्राचीन इतिहासाच्या पाऊलखुणा महाराष्ट्राच्या मातीचा इतिहास सांगतात. यातीलच इ.स.पूर्व 230 पासून सातवाहनांची 460 वर्षे टिकून असलेली शक्तीशाली सत्ता दक्षिण भारताच्या सुवर्णयुगीन इतिहासाची भक्कमता सांगणारी आहे. तर महाराष्ट्रातील प्रतिष्ठाण (पैठण) या सत्ता केंद्राने सर्वप्रथम महाराष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय पटलावर स्थान निर्माण केले. तर दक्षिण भारतात शिवाजी राजाने स्वराज्य स्थापन केल्यामुळे या महाराष्ट्रात स्वतंत्र अस्तित्व व अस्मिता बहाल केली.

इ.स.1600 साली इग्लंडमध्ये ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. इग्लंड सरकारने या कंपनीला जगभर व्यापार करण्याची परवानगी दिली. या कंपनीचे मोगल काळात भारतात व्यापारानिमित्य आगमन झाले. म्हणजेच ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने जहांगिरच्या काळात भारतात प्रवेश केला. येथून या कंपनीने भारताशी 1757 पर्यंत केवळ व्यापार केला. इ.स. 1757 मध्ये ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीचा भारतात प्लासीच्या युध्दाने राजकीय सत्तेचा पाया रोवल्या गेला. येथून पुढील एका शतकात कंपनीने संपूर्ण भारतावर राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित केले. परिणामी भारतीय राजे, जहांगिरदार, वतनदार, जमीनदार, सैन्य, शेतकरी, मजूर, जनमाणसांच्या मनात कंपनी विरूध्द कमालीचा असंतोष निर्माण झाला. त्याचाच परिणाम म्हणजे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी विरोधात देशात 1857 चा उठाव झाला. या उठावात महाराष्ट्राने महत्वाची भूमिका बजावली.

➢ उठावाचे उद्दिष्टे:–

उठावकर्त्यांसमोर जी उद्दिष्टे होती ती फारसी पुरोगामी नव्हती. त्याचबरोबर काही भारतीय राज्यकर्ते जुनी सरंजामशाही मूल्य टिकविण्यासाठी संघर्ष करीत होते, असेही म्हणता येणार नाही. मात्र 1857 मध्ये भारतात व महाराष्ट्रात संमिश्र स्वरूपाचे वातावरण होते. या काळात राष्ट्रीय भावना निश्चितपणे उदयास आली होती. त्याचे स्वरूप आजच्या सारखे स्पष्ट नव्हते. आजच्या सारखा धारधार राष्ट्रवाद नव्हता. भारतीय समाज, राजे, महाराजांना, नवाब, बादशहांना मानणारा होता.

प्राचीन गणराज्य वगळता लोकशाही मूल्य भारतात उदयास आली नव्हती. स्वराज्य कसे व कोणते असावे याची पुसटशी कल्पनादेखिल समाजमनात निर्माण झाली नव्हती. सातासमुद्रापलीकडून आलेल्या लोकांनी आपल्याला गुलाम केले आहे, आपण स्वातंत्र्य गमावून बसलो आहोत, ते आपल्याला परत मिळवायचे आहे, याच ध्येयापोटी 1857 चा संघर्ष भारतात व महाराष्ट्रात घडून आला.

निधर्मी राष्ट्रवाद आणि लोकशाही मूल्ये जरी त्यात दिसून येत नसली तरी ज्या मूल्यांसाठी बंडवाले सैनिक, राजे रजवाडे व सरदार हे एकत्र आले होते, ती मूल्ये निश्चितपणे स्फुर्तिदायक आणि उदात्त होती. त्या काळातील लोक आपल्या संस्थानिकांचे वा राजांचे अथवा पेशव्यांचे नेतृत्व मानीत होती. तर हिंदू मुस्लिम लोक मोगल बादशाहा बहादूर शहा जफर याने केलेल्या आव्हानाला प्रतिसाद देवून एकत्र आले होते. हिंदू मुस्लिमांची अभूतपूर्व एकी हे 1857 च्या उठावाचे महत्वाचे वैशिष्टे होते. परकीय राज्यकर्ते हेच आपले समान शत्रु आहेत, त्यांचे उच्चाटन करणे हे आपले कर्तव्य आहे, हे दोन्ही जमातींना वाटत होते. आज भारतीय राजकारण्यांनी या दोन्ही जमातीत कमालीचा व्देष निर्माण केला आहे. तेवढा व्देष 1857 च्या उठावात दिसून येत नाही.

➢ उठावाची कारणे:–

ब्रिटिशांनी 1757 च्या प्लासीच्या युध्दाने भारतात राजकीय सत्तेचे बिजारोपण केले, तर 1764 च्या बक्सार युध्दाने सत्तेचे दृढीकरण झाले. नंतर हळूहळू त्यांनी व्यापारासोबतच राज्यविस्तार सुरू ठेवला. युध्द व कुटनितीचा वापर करून त्यांनी भारताच्या विस्तीर्ण प्रदेशावर सत्ता व साम्राज्य विस्तार केला. नवीन प्रशासनाव्दारे सत्तेचे दृढीकरण केले. ब्रिटिशांनी ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता सर्वोच्च घोषीत करून "कायद्याचे राज्य" स्थापन केले. त्यांनी भारतीयांचे सर्वप्रकारे शोषण केले. जेव्हा भारतीयांनी या सत्तेच्या शोषणाविरूध्द आवाज उठविला तेव्हा भारतीयांनी त्यासोबत तत्कालीन अन्यायी व शोषक सत्तेचाही विरोध केला. या सत्तेविरोधात संघटीत उठाव झाले. अशा उठावामागे अनेक कारणे होती. त्यात राजनैतिक, प्रशासकीय, धार्मिक, सामाजिक आणि इतर कारणांचा समावेश होता.

1. राजनैतिक व प्रशासकिय कारणे :–

भारतावर इंग्रजांची सत्ता ही युरोपियन सैन्यामार्फत चालणारी होती. लष्करी निरंकुशता, नोकरशाही, प्रशासन पध्दतीचे दोष, भूमीकर वसुली यामुळे असंतोष, धोकेबाजी व अन्यायी, अत्याचारी धोरण वाढले होते. गरिबांच्या जमीनी सावकारांनी लुबाडणे सुरू केले होते. तत्कालीन न्याय व्यवस्थेत शेतकरी, मजूर व गरिबांना न्याय मिळणे दुरापस्त होते.

2. आर्थिक कारण :–

ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतातील सुती कापड व्यवसाय आपल्या ताब्यात घेतला. यंत्रावरील तयार कापड भारतात आणून त्यांनी जास्तीत जास्त नफा मिळविला. कंपनी भारतातील कच्चा माल अत्यंत कमी किंमतीत खरेदी करीत. भूमीकर, उत्पन्न याविषयी कंपनीचे आर्थिक धोरण पुर्णतः शोषणाच्या तत्वावर आधारित होते. परिणामी कर खुप जास्त आकारले जाई. शेतकरी व जमीनदार दोन्ही कराच्या ओझ्याखाली दबले होते. त्यांना शासनाचा कर देणे शक्य नव्हते. दुष्काळी काळात दिली जाणारी मदत अत्यल्प असून ती पिडितांपर्यंत पोहचत नव्हती. शिवाय आदिवासी क्षेत्रातील धोरण अत्यंत वाईट व अन्यायपूर्ण होते.

3. सामाजिक व धार्मिक कारण :–

या काळात शोषक व शोषितांच्या धर्मकल्पना वेगवेगळ्या होत्या. राज्यकर्त्यांनी भारतीयांची धार्मिक स्थळ नष्ट करणे सुरू केले होते. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार वेगाने केला जात होता. हिंदू व मुस्लिम दोन्ही जमाती धर्मकार्य, अनुष्ठान, अंधश्रध्दा यामध्ये अडकले होते. आपल्या धर्मावर होणाऱ्या हल्ल्यामुळे शोषित प्रजा, आदिवासी सर्वच पेटून उठले होते. इंग्रजी सत्तेला विरोध सुरू झाला. इंग्रज

स्वतःला भारतीयांपेक्षा श्रेष्ठ व वेगळे समजत. त्यामुळे त्यांनी येथील लोकांना आपल्या नोकऱ्या व इतर कामापून बाजूला ठेवले होते. तेथील सामाजिक परंपरा, धर्मश्रध्दा, मुर्तीपूजा या बाबींवर त्यांनी कठोर प्रहार केलेत. परिणामी भारतीयांच्या मनात कमालीचा असंतोष निर्माण होवून उठावाची भूमिका निर्माण होण्यास तयार झाली. हे उठाव आदिवासी, शेतकरी व कामगारांनी केले होते. तसेच ते लष्करी, नागरी व राजकीयही होते, शिवाय इतर अनेक कारणेही या उठावास कारणीभूत ठरली आहेत.

➢ कोल्हापूर संस्थानातील उठाव :–

कोल्हापूर हे शहर व संस्थान राष्ट्रीय कार्यात नेहमीच आघाडीवर राहीले आहे. उत्तर भारतात 1857 मध्ये जे स्वातंत्र्ययुध्द झाले, त्याचे पडसाद ह्या प्रदेशावरही उमटले होते. या काळात कोल्हापूर संस्थानाने दोन वेळा उठाव केला होता. पहिला उठाव 31 जुलै 1857 मध्ये केला, तर दुसरा प्रयत्न याच वर्षी डिसेंबरमध्ये करण्यात आला. दुर्दैवाने दोन्ही उठाव यशस्वी झाले नाहीत. पण या उठावाची तीव्रता प्रखर होती.

पहिल्या उठावात कोल्हापूरातील 27व्या रेजिमेंटमधील दोनशे सैनिकांनी भाग घेतला. देशभक्तीने पेटलेल्या या सैनिकांनी रेजिमेंटच्या तिजोरीचा ताबा घेतला, तसेच छावणीत प्रदेशातील दुकानावरही ते चालून गेले. कोल्हापूरच्या सैनिकांनी 27व्या रेजिमेंटचे बंड मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. संस्थानच्या ब्रिटिश धार्जीण्या सैन्याने रेजिमेंटच्या सैनिकांवर प्रतिहल्ला केला. युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या बायका मुलांचे संरक्षण केले. बंडखोर सैनिकांचे पारिपत्य करण्यासाठी इंग्रजांनी इतर ठिकाणावरून लष्करी कुमक पाठविली. तेव्हा देशभक्त बंडखोर सैनिकांना पळून जावे लागले. जेकब या इंग्रजी अधिकाऱ्याने हा उठाव दडपून टाकण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. कोल्हापूरातील हा उठाव स्वयंपूर्ण होता, त्यात जनतेचा सहभाग होता. या संस्थानातील लोक ब्रिटिशांच्या राजवटीवर नाराज होते. हेच या उठावाचे यश होते.

1857 च्या डिसेंबरमधील दुसऱ्या उठावात चिमासाहेब अग्रभागी होते. चिमासाहेब कोल्हापूरच्या राजाचे बंधू होते. चिमासाहेबांचा ग्वाल्हेरच्या नेत्यांशी दृढ संबंध होता. उत्तरेतील उठावाला कोल्हापूर परिसरातील लोक प्रतिसाद देतील असे आश्वासन चिमासाहेबांनी दिले होते. पुणे, बेळगांव व धारवाड येथूनही आपल्याला प्रतिसाद मिळेल असे बंडवाल्यांना वाटत होते. पण या दुसऱ्या उठावाला यश मिळू शकले नाही.

कोल्हापूरच्या प्रकरणाचे निष्कर्ष तसे उत्तर भारतातील उठावापेक्षा वेगळे होते. कोल्हापूर परिसरात साम्राजाच्या गादीची जी विल्हेवाट लावली होती, कुटील कारवाया करून त्यांनी जे सरकार सत्तेवर आणले, याची चिड मराठी जनमाणसात निर्माण झाली होती. त्यामुळे जनतेतील असंतोष वाढत गेला. अर्थात या उठावाची कारणे राजकीय होती. तर उत्तरेतील बंड धार्मिक, अंधःश्रध्देतून उद्‌भवले होते.

➢ नरगुंदचा उठाव :–

नरगुंद हे धारवाड जिल्ह्यातील छोटे गांव होते. नरगुंदच्या भाव्यांना इंग्रजांनी 1843 साली दत्तक घेण्यास परवानगी नाकारली होती. त्यामुळे भावे चिडले होते. 1857 च्या उठावावेळी संस्थानिक भास्करराव भावे ह्यांनी निःशस्त्र व्हावे असा आदेश इंग्रजांनी काढला आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रसंगातूनच मे 1858 मध्ये बंड उद्‌भवले.

यावेळी ॲक्टींग पॉलीटिकल एजंट मैनसन अवघे 12 सैनिक घेवून भाव्यांवर तुटून पडला. यावेळी भाव्यांनी मैनसनला ठार केले आणि त्याचे शिर नरगुंदला मिरवत आणले. परिणामी 1 जून 1858 ला इंग्रजांनी प्रचंड सैन्यासह नरगुंदवर आक्रमण केले. तेव्हा भाव्यांनी वारकऱ्यांच्या वेशात पलायन केले. मात्र पुढे त्यांना इंग्रजांनी पकडून फासावर चढविले होते. या उठावात भाव्यांचा पराभव झाला असला तरी त्यांनी इंग्रजांचा तीव्र प्रतिकार केला. हे या उठावाचे यशच होते.

➢ जमखिंडीचा उठाव :–

1857 चे वातावरण राजकीय परिवर्तनाच्या कल्पनेने भारावले होते. काहीतरी अवचीत घडणार व देशाला स्वराज्य मिळणार असा अनेकांना विश्वास होता. यावेळी जमखिंडीच्या राजांनी बरीच शस्त्रे जमविली होती. जनू त्यांना 1857 च्या उठावाची कल्पनाच होती. जमखिंडीचे आप्पासाहेब व इंग्रज सरकार यांचे संबंध चांगले होते. तरीपण जमखिंडीच्या राजांनी शस्त्रे का जमविली हे रेजिमेंटच्या लक्षात येईना.

तेव्हा इंग्रजाना आप्पासाहेब यांच्याविषयी संशय आला. तेव्हा त्यांनी मुंबईच्या इंग्रज गव्हर्नरला ही सर्व माहिती कळविली. जमखिंडीतील ही सर्व तयारी पाहून इंग्रज गप्प बसणारे नव्हते. तेव्हा इंग्रजांनी धरपकडीचा आदेश दिला. अनेकांना पकडून त्यांची तुरूंगात रवानगी केली. संस्थानात राजाला अजूनही मान होता. आपल्या राजावर संकट येवू नये म्हणून छोटूसिंग नावाच्या देशभक्ताने शस्त्रास्त्रे जमविण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली. तेव्हा इंग्रजांनी छोटूसिंगला पकडून सरळ तोफेच्या तोंडी दिले. यावेळी संस्थानातील प्रचंड जनसमुदाय उपस्थित होता. या घटनेमुळे इंग्रजांनी जनतेत दहशत निर्माण केली. अशा प्रकारच्या शिक्षा 1857 मध्ये सर्वत्र देण्यात आल्या.

जमखिंडीच्या राजेसाहेबांना इंग्रजांनी अटक केली. काही दिवस त्यांना बेळगांव येथे तर पुढे वेंगुर्ल्याला ठेवले होते. 1858 च्या राणीच्या जाहिरनाम्यानुसार राजेसाहेबांची सुटका करण्यात येवून त्यांना त्यांची गादी परत करण्यात आली. असे जरी असले तरी येथील राजे व जनतेच्या मनात इंग्रजाविषयीची चीड कमी झाली नाही, हे विशेष होते.

➢ भिल्ल आणि कोळी लोकांचे उठाव :–

कोळी व भिल्लांनी इंग्रजी सत्तेविरूध्द खानदेश, नाशिक व अहमदनगर परिसरात दिलेल्या झुंजी रोमहर्षक आहेत. नाशिक जिल्ह्यातील पेठ व सुरगाणा हा भाग दुर्गम होता. या परिसरात कोळी लोकांनी उठाव केले. या उठावाला पेठचा राजा भगवंतराव निळकंठराव यांनी सक्रिय उत्तेजन दिले होते. शिवाय त्यांनी उठावाचे नेतृत्वही केले. या उठावात कोळ्यांनी बाजारपेठा, सरकारी कार्यालये प्रमुख लक्ष केले होते. कोळ्यांची संख्या प्रचंड होती. याशिवाय भिल्ल कोळ्यांना येवून मिळाले. भिल्लांचा नेता भागोजी नाईक होता. अशाप्रकारे भिल्ल आणि कोळी एकत्र आल्याने ताकद आणखी वाढली. जंगलाचा आश्रय घेवून त्यांनी इंग्रजांचा तिव्र प्रतिकार केला. पण शेवटी कोळी व भिल्लांना इंग्रजासमोर हार मानावी लागली.

जंगलात लपून बसलेल्या कोळी व भिल्लांना पकडण्यात आले. बंडाचे नेतृत्व करणाऱ्या भगवंतरावांना फाशी देण्यात आली. भिल्लांचा नेता भागोजी नाईक पळून जाण्यात यशस्वी झाला, मात्र त्याची आई इंग्रजांच्या हाती लागली. भिल्लांच्या अनेक स्त्रिया इंग्रजांनी पकडल्या. महाराष्ट्रात या उठावाला अनेक राजघराणे हस्ते, परहस्ते मदत करीत होती. इंग्रजांना याची पूर्ण कल्पना होती, पण पुराव्याअभावी ते दूर्लक्ष करीत होते.

पुन्हा नोव्हेंबर 1857 मध्ये उठावाला प्रारंभ झाला. या उठावाचे नेतृत्व काजीसिंग, भिमा, मोवाशिया नाईक यांनी केले. भिल्लांनी सरकारी खजिने लुटून पैसा जमविला होता. निजामी प्रदेशातून त्यांनी रजाकार रोहीले व पठाण या टोळ्यांचीही मदत घेतली. दगड, गोटे व शीळा ही भिल्लांची पारंपारिक हत्यारे होती, तोफा व बंदुकापेक्षा जास्त परिणामकारक होती. 11 एप्रील 1857 मध्ये भिल्ल व इंग्रज सैन्यात प्रचंड लढाई झाली. ही लढाई अंबापाणीची लढाई म्हणून प्रसिध्द आहे. या लढाईत भिल्लाचे 56 लोक मारले गेले तर 170 लोक जखमी झाले. 62 भिल्लांना कैदी बनविले, त्यातील 57 भिल्लांना ठार करण्यात आले. इंग्रजांनी 1857 मध्ये सर्वत्र सुडयंत्र आरंभिले होते. अत्यंत कठोरपणे इंग्रजांनी हा उठाव दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला.

असे असले तरी नाशिक जिल्ह्यातील नांदगांव येथे 1857–58 या काळात इंग्रज व भिल्ल यांच्या अनेक चकमकी झाल्यात. या भिल्लांचे बरेच नुकसान झाले तरी ते डगमगले नाहीत. परिणामी 1857 साली इंग्रजांनी भिल्लांशी बोलणी सुरू करून समेट केला. काजीसिंग या भिल्ल नेत्याला

VOLUME - 5 | ISSUE - 11 | JULY - 2019

इंग्रजांनी माफी मागीतली. नांदगांवच्या चकमकीत भिल्लांना प्रचंड विजय मिळाला हे महाराष्ट्रातील उठावाचे मोठे यश होते.

महाराष्ट्रात मराठवाड्यातील औरंगाबाद, नागपूर व मुंबई इत्यादी ठिकाणी प्रचंड उठाव झाले. मुंबईचे शिल्पकार जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्यावरसुध्दा संशय घेण्यात आला होता. वास्तविक जगन्नाथ शंकरशेठ व इंग्रज यांचे संबंध चांगले होते. पण जगन्नाथ शंकरशेठ हे प्रथमतः भारतीय होते. त्यामुळेच त्यांच्यावर 1857 च्या उठावात इंग्रजांनी संशय घेतला होता. यावरून ते महान देशभक्त होते हे स्पष्ट होते. नानांचे सरकार दरबारी बरेच वनज होते. त्यांच्यावर खटला दाखल करण्यातइतके धैर्य तत्कालीन इंग्रज सरकारात नव्हते. त्यामुळे या प्रकरणातून नानांची सुखरूप सुटका झाली होती.

जीवनातील अपयश देखील काही काळ गौरवास्पद ठरते. भारतभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी भारतामध्ये व महाराष्ट्रात मराठी लोकांनी जो लढा दिला, त्यागाची तळमळ, स्वधर्म व स्वदेशाविषयीची त्यांची निष्ठा ही निश्चितपणे आजही दाद देण्याजोगी आहे. ज्या साम्राज्यावर सुर्य मावळत नव्हता, त्या बलाढ्य सत्तेशी खेळलेली झुंज ही भारताप्रमाणेच महाराष्ट्राच्या इतिहासातही सुवर्णाक्षरांनी लिहीली पाहिजे. दहशत व कुटील राजनीतीमध्ये मराठे इंग्रज राज्यकर्त्यांसमोर कमकुवत ठरले. हे कटुसत्य असले तरी ज्या प्रेरणा त्या काळात उदयास आल्या त्या प्रेरणा पुढे चिरस्थायी बनत गेल्या. त्या राखेतून आधुनिक महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. स्वातंत्र्याचे जे भव्यदिव्य स्वप्न त्या काळातील मराठी माणसांनी पाहिले ती स्वप्ने नव्या अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी विलक्षण फलदायी ठरली आहे.

➢ संदर्भग्रंथः–

1. बी.एस. ग्रोवर अनुवाद डॉ. एन.के.बेल्हेकर	आधुनिक भारताचा इतिहास	एस चंद आणि कंपनी लि. रामनगर, नवी दिल्ली
2. विपीन चंद्र	आधुनिक भारत का इतिहास	ओरिएंट ब्लैक स्वान, नवी दिल्ली.2012
3. आचार्य श. द. जावडेकर	आधुनिक भारत	कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे–40, 2009
4. अनंत आत्माराम चोडणकर	युगपुरूष, ना. जगन्नाथ तथा नाना शंकरशेठ	आपलं प्रकाशन, गोरेगांव (पू.), मुंबई
5. प्रा. डॉ. प्रकाशचंद्र व्यास	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
6. प्रा.डॉ. ह.म. घोडके प्रा. रं.ना.गायधनी	ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक